

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

(MERSIN UNIVERSITY RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY)

KAAM

YAYINLARI

OLBA
V

MERSİN
2002

KAAM YAYINLARI
OLBA
V

©2002 Mersin/Türkiye
ISSN 1301-7667

OLBA dergisi hakemlidir ve
Üniversitelerarası kurul başkanlığının tanımladığı
hakemli dergi standardına uygun olarak,
Mayıs ve Haziran aylarında olmak üzere,
yılda iki sayı basılmaktadır.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya
edilemez. Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans
gösterilmelidir.

It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of KAAM.

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde
yada KAAM tarafından dağıtılan broşürlerde bildirilmiş olan
formatlara uygun olduğu takdirde basılacaktır.
Articles should be written according the formats mentioned in the following web address
or brochures distributed by KAAM

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen
makaleler için yazışma adresi:
Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:
Prof. Dr. Serra Durugönlü
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü
33342-MERSİN
TURKEY

DİĞER İLETİŞİM ADRESLERİ

Other Correspondance Addresses

Tel:00.90.324.361 00 01 (10 Lines)/162-163 or 372

Fax: 00.90.324.361 00 46

www.kaam.mersin.edu.tr
kaam@mersin.edu.tr

Yardımlarından dolayı Ceyhun Közleme'ye teşekkür ederiz.

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM)
YAYINLARI-V

MERSİN UNIVERSITY
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY
(KAAM)-V

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Tomris BAKIR
Prof. Dr. Hayat ERKANAL
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN
Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN

MERSİN
2002

OLBA V
İÇİNDEKİLER/CONTENTS

A. Semih Güneri (Lev. 1-33).....	1
1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler	
Engin Akdeniz (Lev. 34).....	59
Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda Büyük Menderes Havzası'ndaki Kültürel Yapılanma ve Orta Kalkolitik Çağ Problemi	
Suat Ateşlier (Lev. 35-39).....	77
Pers Ölü Gömme Geleneğinde "Cenaze-Harmamaksa'ları"	
Emel Erten (Lev. 40).....	97
Silifke Müzesi Koleksiyonundan Cam Kase	
Ayşe Aydın (Lev. 41-45).....	105
Çatiören Kilisesi	

1987 ERZURUM-SOS HÖYÜK KAZILARI VE 1985-1997 YILLARI
ARASINDA ERZURUM ÇEVRESİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK
ÇALIŞMALAR IŞIĞINDA, SON TUNÇ-ERKEN DEMİR ÇAĞINDA
DOĞU ANADOLU-KAFKASYA-ORTA ASYA ARASINDAKİ
KÜLTÜREL İLİŞKİLER
(Lev. 1-33)

*A.Semih Güneri

ABSTRACT

The archaeological material, classified as the results of the 1987 Sos Höyük excavations, is the most vivid trace of Proto-urartu period during which the whole of eastern Anatolian people had close links to and lived at the very heart of the Karaz Culture. Those remains, reveal a transitory period from the Bronze Age to the Iron Age which lasted a hundred years between Tukulti-Ninurta I. (1244-1208 BC) and Tiglatpileser I (1115-1077 BC) in eastern Anatolia. For this transition period, the archaeological finds help us deciphering the dimensions of cultural interaction and describing the kind of events which took place in that region. We claim that the pottery in this region and the ones from Karaz, Pulur, Güzelova (these items will be presented in scientific literature soon) represent a period of a hundred years (around the 12th century BC), which was at the same time transitional to the Iron Age. During this period; written sources in eastern Anatolia had totally vanished, hybrid Late Bronze-Early Iron Age started to emerge as a result of the effects of nomadic dominant Asian cultures (Srubnaya, Andronovo, Karasuk) in the Caucasus, some bronze weapons spread along Kars, Erzurum, Artvin, Ordu, Çorum, Tokat, Amasya (southern coast of the Black Sea) are Caucasus-Central Asia oriented, the tradition of pottery in southern Siberia and central northern Kazakhstan in the second half of the second millennium BC shows close matches in Pulur graves as well, with these improvements political union which was based on the kingdom of Dayaeni, in north-eastern Anatolia, gained power, finally, iron gradually became a part of daily life in Caucasus. These are what we can conclude from the study of archaeological material which appears to be the most common trace of a "silent" period. In eastern Anatolia as in the whole of the Caucasus, a new period is about to start. This "transitional period" is a period of pain, a period of suffer, and a period of chaos, and the approaching one is nothing but the "Iron Age".

1987 yılında¹, Erzurum Müze Müdürlüğü başkanlığında, o yılki Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde görevli bir grup akademisyenin bilimsel

* Yrd. Doç. Dr. A. Semih GÜNERİ, Dokuz Eylül Üniversitesi FEF Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Yerleşimi 35160 Buca, İzmir/TÜRKİYE

1 Bu konu, 1994'de tamamlanan ve 1995'de Hacettepe Üniversitesi'ne sunulan, "Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler" adlı doktora tezinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Sunuş ve şekilsel bazı düzeltmeler dışında, tezin bu bölümünün 1994'de en son hali verilmiş olan bilimsel özüne anlam yükleyecek nitelikte ekleme yapılmamıştır. Çalışmanın, gününde neydiyse, yedi yıl aradan sonra bu gün de yine o bilimsel haliyle yayınlanması yeğlendiğinden, yeni Sos kazılarıyla ilgili gelişmelere burada, bilinerek yer verilmemiştir. 2001 yılında başladığımız Erzurum-Bulamaç höyük kazıları sürdükçe hem yeni keşifler, hem de yeni Sos kazılarının ortaya koydukları topluca değerlendirilecektir. Doğu Anadolu'daki çalışmalarımızın doktora konusu edilmesinde, onun geliştirilip tamamlanmasında çok değerli katkıları bulunan saygıdeğer hocalarımız başta Fahri Işık'a, Armağan Erkanal'a, Hayat Erkanal'a, Engin Özgen'e, Altan Çilingiroğlu'na, Veli Sevin'e ve değerli arkadaşımız Tuğba Ökse'ye bir kez daha samimiyetle teşekkür etmek isterim. Bu gün onlar sayesinde Doğu'daki çalışmalarımı sürdürme şansına sahibim. Bir de, hayallerimizde hep yaşadığımız o "Avrasya Enstitüsü" ne benzer, o nitelikte bir araştırma "enstitüsü" nün, yani "Kafkasya-Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi" nin Dokuz Eylül Üniversitesi gibi seçkin bir kurumda kurulması için tüm imkanları seferber etmekte hiçbir "sakınca" görmeyen, biz Avrasya çalışanlarına "güvenerek" görev veren saygıdeğer Rektörümüz Sayın Fethi İdiman'a, ömür boyu süreç minnettarlığımı bir kez de burada ifadeden büyük bir keyif aldığımı belirtmek isterim. Bundan başka, Ağustos, Eylül 2001'de Güney Sibiryaya, Yenisey Vadisi'nde başladığımız çalışmalar boyunca, bizlere

sorumluluğu altında, Üniversite yönetiminin de sağladığı maddi imkanlarla gerçekleştirilen Sos höyük kazıları, o güne kadar bölgede tarafımdan sürdürülen yüzey araştırmalarına dair sonuçların, bu kez stratigrafik belgelerle doğrulaması bakımından önem kazanmaktaydı:

1985 yılından itibaren, teorik olarak eski Hayaşa toprakları üzerine basıyor olmanın da verdiği heyecan ve güdüyle, MÖ ikinci binin ikinci yarısı ile ilgili buluntulara rastlanabilir mi umuduyla, ilk yüzey araştırmalarına başladığımız günlerde, çevremizdeki arkeolojik bilgilerin temel kaynağını, 35-40 yıl evveline dayanan Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarından geriye kalan darmadağınık bilgi ve malzeme topluluğu teşkil etmekteydi ve bu genel arkeolojik malzemeyle ilgili keşifler, tanımlamalar ve tespitlerin hepsi, doğrudan doğruya Karaz kültürlerine endeksliydi. O yıl, yüzey araştırmalarımız boyunca tanık olduğumuz gibi, Karaz, Pulur, Güzelova'da temsil edilen siyah (ve/veya kırmızı, kahverengi) yüzlü, kabartma ve kazıma bezemeli geometrik desenli, iyi perdahlı elde yapılmış, pek çoğu mükemmel denebilecek işçilikli Karaz türü kaplar topluluğu, gerçekten de Erzurum çevresinde kuvvetli bir şekilde temsil ediliyordu fakat, ilk bakışta kaleleriyle, yazıtlarıyla, ayrıca Müze'ye müsadere ve satın alma yoluyla gelen Erzurum kaynaklı kaplarla da bu kez Urartu'nun varlığı kanıtlanabiliyordu çevredeki. Hatta yeni keşiflerle pekiştiriliyordu ama, bu iki "kültür" arasında uzandığı bilinen zaman içinde, yani MÖ ikinci binde (hiç değilse ikinci yarısında) neler olup bittiği pek öyle merak edilmiyordu, en azından yakın çevremde, merak, gerçekten edilmiyordu. Bu meraksızlığın başlıca nedeni, muhtemelen, altı çizilerek sözü edilen bu döneme ait arkeolojik malzemenin, diğer dönemlere ait olanlardan kolayca ayırdedilebilememesindendi; başka bir ifadeyle, bir yandan Karaz kültürünü diğer yandan Urartu'yu çağrıştırdığını iyi bildiğimiz bu malzeme grubunun tanımlanabilmesinde şüpheler, kaygılar yaşandığındandı belki de. Diğer yandan, o günlerde, kimi bilim adamlarına göre, yerli halk, savaş ve kargaşa nedeniyle daha yüksek yaylalara çekilmiş olacaktı ve bu gün, o nedenle onlara dair arkeolojik belgelere rastlayamıyorduk². Belki de. Ama yazılı belgeler öyle demiyor. II.Murşili'nin yıllıklarında anılan, ve o dönemde, yani MÖ

her alanda yardım eden, "kazı yemeklerini" bizimle paylaşan, Hakasia Cumhuriyeti Devlet Arkeoloji Hizmetleri Müdürü V.P.Balakçın, Rusya Bilimler Akademisi, Materyal Kültürü Tarihi Enstitüsü üyelerinden N.A.Bokovenko, M.L.Podol'skiy ve Şalgino, Kara-Köl ve Yenisey Vadisinin başka noktalarında kazılar yürüten diğer Rus ve Hakas arkeologlarına içten teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Konuya girmeden önce, burada kullanılan bazı özel coğrafi adlandırmalar hakkında açıklamalar yapmak gereğini duyuyorum. Bizim bulunduğumuz yere göre değil, fakat yalnız kuzeyde (Rusya, Sibirya) bulunanlara göre "trans" (öte) doğru bir ifade olacağından, "Transkafkasya" nın yerine, daha doğru bir anlatım olan "Güney Kafkasya" tanımlaması benimsendi. "Orta Asya" coğrafi tanımlamasında da çok sık yanlışlıklara düşülmektedir. Soviet "Central Asia" anlamındaki "Orta Asya" gerçek anlamda Özbekistan ve Kırgızistan'ın tümü, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın ise küçük bölümleri ile içerilen topraklar için kullanılmaktadır. Bizim burada, yerini tutabilecek daha doğru bir ifade bulunmadığı için kullanmak durumunda olduğumuz "Orta Asya" ve "Asya" tanımlamalarının, aslında, bazen Avrasya ve Güney Sibirya, Moğolistan, Kazakistan ve Orta Asya topraklarını doğrudan ve tümüyle kapsadığını altını çizerek belirtmek isterim. Bundan başka, bu yazıda geçen ifadelerden "Yüksek Yayla", Fırat'ın doğusunda kalan, dağlık, yüksek Anadolu toprakları için kullanılmıştır.

ikinci binyılın ortalarından itibaren, Doğu Anadolu'nun stratejik kesimlerini denetleme görevini üstlenmiş gibi görünen, güçlü bir mevcudiyet sergilediği için, en azından yayıldığı ve kontrol edebildiği toprakların genişliği bakımından ciddiye alınması gereken Hayaşa³ krallığı ile MÖ 12. yüzyıl ile ilgili Asur yazılı kaynaklarında anılan, bölgenin en güçlü, en zengin⁴ siyasi örgütü Dayaeni krallığının hayat bulduğu toprakların, gerçekte Erzurum çevresi olduğuna işaret eden pek çok kanıt gösterilmektedirken -Uruatri'nin, Nairi'nin Van çevresi olduğuna da ayrıca- bu topraklarda anılan yıllarda neler olup bittiğini öğrenmeye yönelik yüzey araştırmaları yapılmamaktayken üstelik, böyle bir hükme varmak da, bir şekilde varılmış olana katılmak da doğru, tabii ki olmazdı (Fig. 29).

Arkeolojik belgeler de öyle demiyordu. Gerçekten de, yüzey araştırmalarımız boyunca, sadece ovalarda ve ovalara yakın alçak tepelerde yer alan kalelerde, kale benzeri tepe yerleşmelerde, höyüklerde kolayca seçilebilmişti MÖ ikinci binin ikinci yarısını temsil eden pek çok sayıdaki buluntular. Bunlar, belki "arzu edildiği" oranda "çok yoğun" değildi ama, burada varlardı ve ne kadar yoğun oldukları da bakmadan bilinmezdi. Bu dönemde, hele hele Tunç Çağlarının, yerini Demir Çağlarına terk etmeye başladığı MÖ 12. yüzyıl civarında, bir yandan Kafkasya'da meydana gelen kültürel değişimler ve Orta Asyalı göçebe etnik grupların Kafkasya üzerinden bölgeye akın etmeleri, diğer yandan top yekün Doğu Anadolu'da siyasi gruplaşmaların keskinleşmesi, bölgede kıpır kıpır bir dönemin yaşandığının en belirgin alametleriydi; yani kimsenin bir yerlere çekildiği yoktu; Karaz kültürünü yaşamış olan aynı yerli halk, bu kez yine aynı topraklarda, kuzeyinden gelen etnik etkilerle de, başka bir dönemi yaşamaya hazırlanıyordu (Fig. 30); epeyce sancılı, o kadar Bölgesel krallıkların kurulduğu, egemenlere karşı, bağımsızlıklar uğruna ağır savaşların verildiği, antlaşmaların imzalandığı, suların gürül gürül aktığı ve kış ambarlarının doldurulmacasına toprağın ekilip biçildiği olanca, kültürlerin özümsemiği,

3 Köken sorunu hâlâ tartışma konusu olan ,Hayaşa halkının konuştuğu dili, sadece "bir-iki" yer ve şahıs adlarının sınırlı "linguistik" tahlillerinden eğer bir şey anlamamız gerekiyorsa, ne "Hurro-Urartu" ne de -bazı kesimlerce iddia edildiğinin tersine- Hint-Avrupalı dil gruplarına "tam olarak" dahil edilebilmektedir. Bir-iki kelimenin basit gövde formasyonları dışında, hiç bir gramer özelliği bulunmayan Hayaşa dili, buna rağmen, zaman zaman doğrudan ve dolaylı yollarla, bir yandan bu gövde Ermenice' yle bir yandan da Hint-Avrupa dil ailesiyle ilişkilendirilmek istenmiştir (Jahukyan, 1961: 361 vd, 375 vd, 386 vd; Diakonov, 1984: 49 vd, 112 vd). Oysa "Hayaşa mevcudiyeti", kökleri hangi etnik aidiyetlerle bağdaştırılmak istenirse istensin, zaten bölgede köklü bir gelenek olarak devam edebilmekte olan Karaz kültürünün, başka bir ifadeyle Hurri kültürünün köken topraklarının tam da kalbinde idi. Ve gün gibi açıktı ki, Urartu halkı da, onun öncülü Protourartulu tüm siyasi gruplar da, pek çok bilim adamının ister istemez katılmak durumunda oldukları gibi, ve netice olarak çok iyi bilindiği gibi, Hurri etnik köklerinden gelmekte idi; ve yazılı belgelerden anlaşılabilirliği kadarıyla, belki biraz fazla tutucu, belki de tabiatın kendilerine sunduğu, kesintisiz savunmaya yönelik yaşama şartları gereği sert, hatta sırf bu yüzden en fazla "az medeni" (Hititçe, dampupı) diye tarif edilebilen, aslında tamamen "içe dönüklüğün" hakim olduğu örf ve adetleriyle, kendilerine has bir sosyal yapı sergileyen Hayaşa halkı da, MÖ ikinci binin ortalarından itibaren, Doğu Anadolu'da Protourartu sürecini başlatan en erken siyasi yapılanma olarak, elbette ki kendinden sonra gelen, MÖ 13. ve 12. yüzyıl Protourartulu gruplarla (sırasıyla Uruatri, Nairi ve Dayaeni temelindeki siyasi yapılanmalarla) aynı etnik -ve tabii ki aynı kültürel- tarif içinde yer alacaklardı.

4 Diakonov, 1984: 75.

biraz tutucu, sert tabiatlı, çok da savaşçı insan gruplarınca hayat alınıp hayat verilen, kısacası, iyice “yaşanan”. Ve dolayısıyla, zayıf değil, tam tersine, dolu dolu yaşandığına inanmamız gereken bu hayatlardan geriye kalan maddi izlerin sürüleceği yer, elbette ki Dumlu dağlarının 2500 metrelerdeki hayat emaresiz kel tepeleri olmamalıydı.

Böyle bir ortamda başladı Erzurum çevresindeki yüzey araştırmalarımız. Başlangıçta birbirlerine, bezeme, şekil, renk, teknik, fırınlanma bakımından çok benzeyen türlü seramik malzemenin tarihsel tasniflerinde ve içinde bulunduğumuz bilimsel ortamda hiç şüphe yok ki çok zorluklar yaşandı. Ama, başta değerli hocalarımız F.İşık, A.Çilingiroğlu, V.Sevin ve diğer çalışma arkadaşarımdan gelen bilimsel destekle, Karaz ile Urartu arasındaki dönemi temsil etmesini beklediğimiz çanak-çömlekten oluşan maddi belgelerin tanımlamaları, genel hatlarıyla yapılabildi⁵. Diğerleri arasından ayıklamayı başardığımız bir seramik grubu, hepimizin kullandığı genel bir ifadeyle “Urartu öncesi” dönemi, ya da bundan sonra kullanacağımız şekliyle “Protourartu süreci”ni temsil ediyordu⁶.

Bu genel keşifler, Protourartu sürecinin Kuzeydoğu Anadolu’daki oluşumuna dair maddi izlerin takip edilebilmesinin imkanlı hale getirilmesi değil yalnız, çok zayıf yaşandığı tahmin edilen ve hiç araştırılmadığı, belli bir güne kadar da ilgi duyulmadığı için “savsaklanan” bir dönemi aydınlatan maddi kalıntıların, o günlerde ilk kez tanımlanması bakımından da önem taşımaktaydı.

5 Sadece benim değil, “pek çoğumuzun”, bilgisinden ve arkeolojiye bakışındaki ayrıcalığıyla öne çıkan farklı tarzdaki hocamızın fazlasıyla yararlanmamıza izin veriş, hoşgörüsü, özellikle de sınırsız “imkan” sağlayıcı zengin kişiliği ile, kendisine gerçek anlamda birer “minnet” borçlu olduğumuz Fahri İşık’a, kariyerimin bu noktasında, samimiyetle teşekkür etmek isterim.

6 Urartu’nun “proto tarihi” (van Loon 1966, s. 6; Salvini 1967, s. 32) veya başka bir ifadeyle “arkaik çağı” (Tarhan 1978, s. 85 vd.) hakkında az şey yazılmış-çizilmiş değildir. Bu yazılanların en temel ve en değerli olanlarıysa, bu anlamda kendilerine pek çok şey borçlu olduğumuz değerli hocalarımız, başta Taner Tarhan olmak üzere (Tarhan 1978; Tarhan 1982), Altan Çilingiroğlu, Veli Sevin, Oktay Belli’ye aittir. Bizim yazdıklarımız ve yazmakta olduklarımızda şüphesiz, birer ömür verilerek yazılmış olanların üzerinedir (bkz. Güneri 1999, s. 57). Burada, “Protourartu” olarak tercih edilen deyim, ilk kez eski Sovyet bilim adamı Sorokin (1958)’in Güney Kafkasya’daki ünlü Urartu merkezi Karmir-Blur’un üstten itibaren ilk üç Urartu katmanı altında uzanan ve Karmir-Blur IV (Martirosyan 1964b, s. 32) diye tanımlanan kültür katmanını ve burada ele geçen arkeolojik malzemeyi sunuşu sırasında kullandığı “dourartu” arkeolojik-stratigrafik ifadesiyle ve Türk bilim adamlarınca da kabaca MÖ 13.-10. yüzyıllarla ilişkilendirilerek “Urartu öncesi” (Çilingiroğlu 1986a, s. 155; Sevin 1986, s. 289; Belli 1986, s. 370), “ön-Urartu” (Sevin 1988, s. 40; Güneri 1987, s. 1 vd.; Güneri, 1985, s. 12 vd.), “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları” (Tarhan 1978; Tarhan 1982, s. 69 vd.) şeklinde dile getirilen kültür süreci tanımlamasıyla, tam bir tarihsel süreç değil belki ama, kavram olarak ayırdır. Protourartu deyimini, aynen yazıldığı gibi tarafıma aittir ve master (Güneri 1987, s. 1 vd) ve doktora (Güneri 1995, s. 12 vd.) tezlerimde, diğer yazılarımda da (Güneri 1992, s. 150 vd) anmış olduğum “ön-Urartu” deyimiyile aynı anlamı ifade eder. “ön-Urartu” değil ama, hemen hemen “Urartu öncesi” (aşlında ...“Urartu’ya kadar...” anlamına gelen “dourartu” tanımlamasındaki “do-“nun (burada bir edat) ise, bir örnek olan İngilizce’deki “pre-“ yi karşıladığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla, deyimim Protourartu olarak seçilişindeki neden, yazılışı bakımından uluslararası formata sahip olması değil yalnız, aynı zamanda daha sınırlayıcı bir sürece hükmetmesindedir. Söz konusu bu tarih sınırı, Hititçe metinlerden izlenebildiği gibi, Doğu Anadolu siyasetini, kültür tarihini yönlendiren yapılanmalardan olan Hayaş a birliğinin Yüksek Yayla’daki belirlediği tarihlerdir. Yani, MÖ erken 14. yüzyıl. Hayaş a ile başlayıp Urartulu Arame’nin gününne, yani MÖ 9. yüzyılın başlarına dek uzanan bu sürecin, hem Urartularla, hem de Yüksek Yayla’nın Son Tunc-Erken Demir Çağı (MÖ 14.-12. yy) maddi kültür kalıntılarıyla ve etnik bütünlüğüyle doğrudan ilişkisi vardır.

Yüzey araştırmaları, 1985-1987 yıllarında tüm Erzurum bölgesine yaygınlařtırıldı⁷, kazıları yapılmış Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinin geriye kalan kısımları dahil, çevrede mevcut diğer höyük ve "höyük kalıntılarının" hepsi dikkatle araştırıldı. 1987'de ise, Erzurum Müze Müdürlüğü ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü elemanlarının aldığı bir karar üzerine, Sos (Yiğittaşı) köyünden Müze'ye, zaten uzun zamandır, çeşitli şekillerde getirilmekte olan arkeolojik eserlerin kaynağı diye bilinen Sos höyükte, "kurtarma kazıları" başlatıldı. Bir ay gibi kısa bir süreye sığdırılan bu ilk çalışmalar, pek öyle "vitrin dolduracak" boyutlarda "kurtarma" yapılamadı ama aşağıda değinileceği gibi, bilimsel anlamda, o gün ulaşmayı hayal bile edemeyeceğimiz niteliklerde ip uçları elde edilerek sona erdirildi ve ertesi yıl, bir daha da yapılmamak üzere, kapatıldı. 1993'deki A.Sagona yönetimindeki yeni kazıların başlangıcına kadar da, yıllık mutat ziyaretlerimiz haricinde, kimse merak edip sormadı bile bu höyüğü, diğerlerini de. Bu günse, o höyükte bilimsel kazılar (zorla o bölgeye getirilen A.Sagona'nın başkanlığında), yabancı bir ekip tarafından sürdürölmektedir. Bu yazıda yeni Sos kazılarının sonuçları, dipnot 1'de ifade edilen durum nedeniyle değerlendirmelere dahil edilmeyecektir; ancak yeni Sos kazıları ile birlikte öne sürölen hipotezler, 2001 Temmuzunda başladığımız Erzurum-Bulamaç höyük kazılarının stratigrafik sonuçları ışığında , hiç şüphe yok ki topluca ele alınıp en sağlıklı biçimde değerlendirilecektir.

İçte bu Sos höyükte 1987'de bir mevsim olarak, içinde benim de bulunduğum ekibin bilimsel sorumluluğu altında gerçekteştirilen çalışmaların sonuçları, yine 1985'den beri aralıksız yürütölen yüzey araştırmalarına dair bulgular, birbirleriyle, çevre költürlere dair arkeolojik türdaşlarıyla ilişkilendirilerek aşağıda sunulacaktır.

Kazılar

Sos höyük kazıları, Eylül-Ekim 1987'de, bir mevsim olarak, Atatürk Üniversitesi'nin maddi katkılarıyla, Erzurum Müzesi Müdürlüğü Başkanlığında, Üniversite'nin Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarından, Mehmet Karaosmanoğlu, Nurettin Koçhan, Cevat Başaran, Adnan Diler ve A.Semih Güneri'nin, tüm yayın hakları kendilerine ait olmak üzere, ortak bilimsel sorumluluğunda gerçekteştirilmişti. Kazılar boyunca derlenen arkeolojik malzeme ve edinilen bilgiler -bir kaç cümle ile kazı çalışmalarının sonuçlarını haber veren yayın⁸ dışında- ilk kez burada değerlendirilecektir. Bana sürekli sorulan, 1987 Sos kazılarında elde edilen tüm seramik parçalarının nerede olduğu konusuna dair bir ayrıntıya da burada, yeri gelmişken değinmek isterim: 1987 Sos höyük kazıları ile ilgili arkeolojik malzeme topluluğunu temsil eden çanak-çömlek parçalarından hiç birinin bugün olmaları gereken yerlerde bulunmadığına, 1997 sonbaharında, Erzurum-Bulamaç höyük çalışmalarımız sırasında tanık olunmuştur.

Sos höyük, Erzurum-Hasankale karayolu üzerinde, Sos, yeni adıyla Yiğittaşı köyünün bitişiğindedir. Höyük, ortalama yükseklikleri 3200 metre

7 Güneri 1987; Güneri 1988; Güneri 1992.

8 Güneri 1992, s. 160.

olan, kuzeyde Gavur, Dumlu, güneyde Ergerli-Palandöken dağ silsileleriyle ile çevrelenmiş asıl Erzurum Ovasının doğu kısmını teşkil eden, coğrafi deyimle "Pasinler Ovası"nın doğu ucunda, daha sonra, Karasu'ya katılacak incelikli kollardan suladığı kıt ama bitek toprakların içinde yer alan bir kaç höyükten biridir. Bu höyüklerin oturduğu çöküntü alan asıl Erzurum Ovası, Orta Asya ve Kafkasya'dan Anadolu'ya, Mezopotamya'ya, batıya açılan doğal yolların en eski ve en işlek kavşaklarının biri üzerinde uzanmaktadır.

Çevresini, doğu, güney, batı yönde -halen- sarmakta olan köy evleri, ahırlar vs, o günlerde höyüğün üstten itibaren ancak 50x60 metrelik bir bölümünün kazılabilmesine imkan tanımaktaydı. Kuzey yamacının büyük bir bölümü yapılaşmamıştır. Kuzey eteklerine ilişkin olarak, 1765 metre seviyedeki çayın aktığı nokta ile üste doğru 1780 metre arasında ana kayanın oluşturduğu doğal tepe üzerine kurulmuş olan höyüğün yüksekliği 15 metre idi. Sos höyük, ilk kez, H.Z.Koşay'ın 1942-1943'de Erzurum'daki heyecanlı çalışmaları sırasında tespit edilmiş⁹, rahmetle andığım arkadaşım Mahmut Pehlivan'ın güzel doktora tezindeki¹⁰ bahsi de ayrı tutarsak, bizim çalışmalarımıza kadar, her hangi bir araştırmaya konu edilmemişti (Fig. 32).

Stratigrafisi:

Sos höyükte, tepede, hepsi 5x5 metrelik dört açmada (İ-12, J-12, J-13, J-14) yapılan çalışmalarda, üç mimari katman tespit edilmiştir. Bunlarda ele geçen seramiğin durumuna göre,

I. Katman (Orta Çağ)

II. Katman (Orta Çağ)

III. Katman (Erken Demir Çağı)

olarak belirlenmiştir. Açmalardan, İ-12 ve J-12 ile J-13 ve J-14 daha sonra birleştirilerek, 1. ve 2. açma olarak adlandırılmıştır. 1. ve 2. açmada düzensiz yıkıntı halindeki yapı kalıntıları (taş, kerpiç, siva, moloz), üstten itibaren 1.50 metre seviyelere kadar izlenmiştir. Bu seviyeden itibaren başlayan III. katman, yalnızca 1. açmada izlenebilmiştir. 2. açmada, yaklaşık 2-2.50 metre derinliğe inildiği halde Orta Çağ yapılarının tahrip edilen III. katmana ait olabilecek net bulgulara rastlanmamıştır. Bu nedenle, III. katman ile ilgili tüm bulgular İ-J 12 geniş açması ile sınırlı kalmıştır.

I. Katman:

1. açmada (İ-12), 1795 metreden itibaren, yaklaşık 0.45-0.50 metre derinlikte yıkılmış taş temel kalıntılarıyla birlikte kerpiç yığınları tespit edilmiştir. İ-12 açmasında yer yer zemin izlerine rastlanmıştır. Temellerde kullanılan taşlar, en geniş yeri 0.20 metreden daha büyük olmayan çeşitli büyüklükte dirler. Bu irili-ufaklı taşlardan oluşan kısmen izlenebilen zayıf duvar kalıntılarının, takibeden katmanın ev duvarları üzerine bastığı anlaşılmıştır. I. katmanda (İ-12) belirgin bir mimari kalıntı tespit edilememiştir. Çarkta yapılmış, astarsız kaba mallara ait sayısız seramik parçaları yanında, ne oldukları tam anlaşılamayan oksitlenmiş demir ve bronz parçacıkları, hayvanlara ait kemikler ve dağınık ocak kalıntıları, buluntuları

9 Koşay ve Turfan 1959, s. 34.

10 Pehlivan 1984, s. 46.

teşkil eder. Dar alandaki mimari bulgular düzensiz olarak ve aynı alanda günümüzden Demir Çağına kadar uzanan döneme ait diğer arkeolojik belgeler de karma-karışık halde tespit edilmiştir. I. Katmanın kültürel tanımı da, mevcut bulgulara en yakın olan ifadeyle yapılmıştır.

II. Katman:

Denizden 1794.98 metre yükseklerde başlayan II. katmanda, birbirlerini düzensiz şekilde kesen ve uzantıları tam olarak izlenemeyen duvar kalıntıları ve yıkıntıları her iki geniş açmada da belirgin bir mimariyi teşkil edecek durumda değildir. Temel taşları, I. katmana göre daha iridir. Bunlar 1. açmada, takibeden III. katmana ait yapıları kısmen, 2. açmada ise tümüyle tahrip etmiştir. 1794.48 metre seviyesinde, sağlam zemin izlerine rastlanmıştır. Bundan başka, astarsız kaba mallara ait sayısız seramik parçaları ve ocak kalıntıları II. katmanın buluntularını teşkil etmektedir. Bu katmanın kültürel tanımlamasında da, bir öncekinde olduğu gibi, dar alandaki mimari bulgular düzensiz ve aynı alanda günümüzden Demir Çağına kadar uzanan döneme ait diğer arkeolojik belgeler karışık halde tespit edildiğinden, mevcut bulguların yoğunluğu da dikkate alınarak "Orta Çağ" gibi bir tanımlama yoluna gidilmiştir.

III. Katman:

Bu katman yalnızca 1. açma (İ-J/12) dahilinde izlenebilmiştir (Fig. 33). 1. açmada ilk iki katmanı izleyen III. katman, yangın tabakasıdır. Burada tespit edilen üç sıra kerpiçten yapılmış, doğu-batı yönde uzanan 1.20 metre kalınlığındaki duvar, aynı kalınlıkta ve kuzey-güney yönde uzanan başka bir duvar tarafından dik kesilir. Açmanın güneyindeki 1. no'lu odanın mevcut zemini tümüyle ortaya çıkartılmıştır (Fig. 33). Odanın kalın duvarları, 0.40x0.20x0.10 metre ölçülerinde kerpiç bloklarla örülmüş, kalınca bir sıvayla sıvanmıştır. Duvardakiyle aynı nitelikte olan taban sıvası, zeminde daha kalındır, üzerleri ince tabaka halinde beyaz badana ile kaplanmıştır. Zemin ve duvar sıvaları, şiddetli yangının etkisiyle curuflaşmış, metalik kurşuni renk almıştır. 1. cm'den biraz daha kalın olan zemin sıvası, avuç içinden daha büyük olmayan parçalar halinde, suyu çekilip güneş altında kavrulmuş milli topraklarda olduğu gibi, kıvrılarak birbirinden ayrılmış, curuf parçalarına dönüşmüştür. Bu odada çok sayıda çanak-çömlek parçalarından başka buluntu ele geçmemiştir. Doğu-batı yönde uzanan duvara bitişik olan 2 no'lu odanın, bu yönde tespit edilen iki köşesi arasındaki uzunluk 4.20 metredir. Batı köşesinde 1x0.75x0.20 metre ölçüler içeren bir seki mevcuttur. Sekiye bitişik batı duvarı, güney-kuzey yönde 1.75 metrede köşe yaparak yine doğu-batı yöne yönelir. Kalın duvarların batı uzantısı ile 2 no'lu oda duvarlarının oluşturduğu 3 no'lu mekanın niteliğine bu koşullarda açıklık getirmek güçtür. Muhtemelen I. ve II. katmanlara ait yapıların neden olduğu tahribat, 1. açmada tespit edilen III. katman kalıntılarının 2. açmadaki uzantılarına ulaşılabilmesine, maalesef izin vermemiştir.

Mimari:

I. katmanda, düzensiz biçimde sıralanmış, irili-ufaklı taş kalıntıları ve kerpiç yıkıntıları dışında belirgin bir mimari ize rastlanmamıştır. II. katmanda ise, bir öncekinde kullanılmış taşlardan daha iri ve daha düzenli

ancak uzantıları tam olarak izlenemeyen taş duvar kalıntıları ile kerpiç yığınları dışında, tanımlanabilir mimari izlere rastlanmamıştır. 1. açmada tespit edilen, birbirlerine bitişik üç oda III. kat mimarisinin temelini teşkil etmektedir. En geniş olduğu anlaşılan 1. oda (Fig. 33) ve onun üç sıra kerpiçli 1.20 metre kalınlığındaki kuzey duvarına bitişik diğer iki odanın da duvarları ve zemini kalın sıvayla sıvanmış, beyaz renkte badanalanmış durumdaydı. Bu iki küçük mekanın, geniş odayla doğrudan bağlantısının olup olmadığı anlaşılamamıştır. Kuvvetli bir yangın geçirdiği görülen yapıların sıvaları cüruflaşma derecesinde adeta kavrulmuştur.

Çanak-çömlek:

Sos höyükte her iki geniş açmada (İ-J/12 ve J/13-14) (Fig. 32) tümlenebilen iki kap haricinde, sayısız parça ele geçirilmiştir. İlk iki katmana ait kap parçaları bu çalışmaya dahil edilmeyecektir. III. katmana ait seramik parçalarından büyük bir bölümünü ağız kenarsızlar oluşturmaktadır. Bunlar, aşağıda görüleceği gibi seramiklerin mal gruplarına ayrılmasında kullanılmıştır, çizim ve tanımlarına yer verilmemiştir. Yalnızca ağız kenar profili ya da kaide formu veren parçalar burada tanıtılmıştır. Dolayısıyla, Sos III. katmana ait ağız kenar profili veren parçaların toplam sayısı görüleceği gibi fazla değildir. Bu nedenle iki tamamlanmış kap dışında Sos III. kat seramiğinin gruplanması bunların çevresel ilişkileri ve tarihlenmeleri hususu, yüzey araştırmalarında derlenip kazılar temelinde sınıflandırılanların bütünlüğünde gerçekleştirilecektir.

Örnek 1 Çömlek (Fig. 24/ 2) :

Buluntu yeri	: İ-J/12 açması
Yüksekliği	: 47.6 cm
Ağız çapı	: 17 cm
Karın genişliği	: 35.5 cm
Kaide çapı	: 9 cm
Kaidedeki delik çapı	: 1cm

Karın bölgesindeki eksik parçalara rağmen tanımlanabilir durumdadır. Elde yapılmıştır. Dışa kıvrık ağız kenarı, çok hafif içte kalınlaştırılmıştır. Ağız kenarından yumuşak kavisli bir geçişle dar boyun oluşturulmaktadır. Dar boyundan şişkin karına geçişler yine yumuşak hatlarla sağlanmıştır. Karından kaideye geçişlereyse, düze yakın hatlar hakimdir. Kaide düzdür ve çapı, çömleğin geniş karnına göre darcadır. Çömlek elde yapılmış olmasına rağmen muntazam hatlara sahiptir. Açık kahverengi hamurunun renginde kalın astarlıdır. Astar ağız kenarından içe, boyun kısmının bitimine kadar uygulanmıştır. Çok iyi perdahlı olduğu söylenemez. Kalın astar, özellikle karın bölgesinde ve kaide çevresinde pul pul, dökülmüştür. Kırık kesitlerden, hamurunun ince kum katkılı olduğu anlaşılmaktadır. Mükemmel bir fırınlama geçirmiyse de, kesitlerde siyahlaşma gözlenmemiştir. İyi işlenmiş, kof hamura sahiptir. Fırınlanma koşullarına bağlı olarak yüzeyinde yer yer grileşmeler mevcuttur.

Bu tür (kaidesi delik) çömleklerin, Erzurum çevresindeki varlığı, ilk kez Pulur mezarlarında keşfedilmişti¹¹ (Fig. 25).

Yüzey renkleriyle, yapılış teknikleriyle, özellikle de şekilleriyle, bu tür çömleklerin yakın benzerleri, Güney Kafkasya'da "Erken Demir Çağı"nın tipik buluntuları olarak tanımlanırlar. Kayakent-Horoçoyev kültürünü temsil eden örneklerin¹² kaide çapları, Pulur buluntularınıninkilerden daha dardır. Buradaki örneklerin, şişkin karından kaideye olan geçişleri, neredeyse içbükey hatlarıdır. Dağıstan'ın Tarki nekropolüne ait bazı benzer örneklerin¹³ kaide çapları, kapların yüksekliklerinin 45-55 cm olduğu hatırlanırsa, abartılmış olarak 5 cm'ye kadar düşebilmektedir. Diğer bir Tarki örneğinin¹⁴ bir öncekinden farklı olarak omuzunda kazıma bezemeler bulunur. Caferov ve Kesamanlı'nın¹⁵, MÖ birinci binin ilk yüzyıllarına tarihdedikleri¹⁶ Hocalı-Gedebey kültürünü temsil eden dar boyunlu, şişkin karınlı, dar dipli, kalın astarlı, elde yapılmış çömlekler Sos'dakinin yakın benzerleridir. Kuzey Kafkasya'da MÖ ikinci binin ikinci yarısına ait benzer örnekler içinde Solomenka kurganlarında bulunanların¹⁷ şişkin karınlı kaideye daha yakındır. Aynı bölgedeki Gabardinko-Balkarya mezarlarında ele geçen diğer örnekler¹⁸, Sos höyük buluntusundan farklı olarak omuz bölgelerinde kazıma geometrik bezemeler bulundurulur¹⁹.

Sos höyük çömleği, yukarıda gösterilen örneklerden, kaidesinin delik oluşuyla ayrılır. Sos örneğine benzeyen ya da yakın olan hiç bir Kafkasya buluntusunun kaidesinde bir delik olduğu bildirilmemiştir. Görünen odur ki, biçim, renk, teknik bakımdan kolayca Kafkasya'ya bağlanabilen Sos çömleği, kaidesindeki delikle bölgesel bir özelliğe damgasını vurmuştur. Koşay ve Vary'ye göre²⁰, Pulur mezarlarında da, hem sağlam, hem de parçalar halinde keşfedilmiş olan bu tür kaidesi delik çömlekler "sadece mezarlara özgü" idi. Gerçekte ise değildi; olmadığı, hiç değilse Sos III. katman buluntusuyla anlaşılıyordu; ancak yapılarılarının ölü kültüyle tabii ki yakından ilgisi vardı ve yine ölü kültüyle doğrudan ilişkili, Urartu döneminin, kaideleri değil de, bu kez omuzları delinmiş aynı tip çömlekleriyle (urneleriyle), büyük bir ihtimalle bağlantılı idi. Bu da, Protourartu'dan Urartu'ya iletilmiş adet ve geleneklerden biri olmalıydı.

Bu çömleklerin, Güzelova'da bulunmuş bir benzeri de Erzurum Müzesinde sergilenmektedir. Bu kap, hiç bir açıklama getirilmeksizin,

11 Koşay ve Vary 1964, s. 29, Lev. XC/ P. 256.

12 Muncayev ve Smirnov 1958, s. 87-92, Res. 26/ 1-4.

13 Smirnov 1951, s. 266, Res. 10/ 5, 6.

14 Smirnov 1951, Res. 2a.

15 Caferov ve Kesamanlı 1979, Lev. III/ 11.

16 Karş.Eliyev 1977, Lev. 3/ 4.

17 Markovin 1960, Res. 11/ 12.

18 Markovin 1960, Res 24/ 1.

19 Markovin 1960, Res 24/ 1.

20 Koşay ve Vary 1964, s. 29.

Güzelova kazı raporunda²¹, kazılardan çıkartılan diğer kaplar arasında, yalnızca fotoğraf verilerek tanıtılmıştır, kaidesinin delik olduğunun farkına ise Müze'de sergilendiği günlerde, tesadüfen varılmıştı. Güzelova örneği, diğer benzerlerinin aksine daha basık gövdeli ve silindir boyunludur. Buna karşılık, yapılış tekniği, yüzey ve hamur rengi, şişkin karnı, dar çaplı ve hamuru henüz nemliyen delinmiş kaidesiyle Pulur'dakine, dolayısıyla Sos'da bulunana benzer. Güzelova çömleğinin, Güneybatı Kafkasya'da, Beştaşeni, Safar-Harab toprak mezarlarında, bilhassa şekil yönünden, çok yakın benzerleri²² keşfedilmişti, bunlar farklı olarak omuzlarında değişik şekillerde kazıma bezemeler de içerirler. Burada tanıtılacak olan kaidesi delik Sos höyük çömleğinin bir diğer yakın benzeri (Fig. 24/ 1) de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'de, Coğrafya Bölümü'nde "korunmakta"yken, oradan "alınarak" Bölümümüze "getirilēn" çömlektir. Nereden bulunduğu bilinmeyen bu örnek de, sarımsı kahverengi hamurunun renginde kalın bir astarla kaplanmış ve iyi perdahlanmıştır; bazı yerlerde astar pul pul dökülmüştür. Yüzeyinde yer yer alacalanmalar görülür. Şişkin karnı, dar ve delinmiş kaidesi ile türdaşlarının en tipik özelliklerini üzerinde bulundurur.

Bu tür çömleklerin kaidelerine ait bir kaç parçaya, Erzurum çevresindeki yüzey araştırmalarımız sırasında da rastlanmıştı²³. Sos III. katmandan "insitu" halde bulunup çıkartılan kaidesi delik bu çömlek, diğer buluntuların da yardımıyla MÖ geç 12. yüzyıla tarafımızdan tarihlenen Pulur mezarlarında bulunanlarla aynı geleneği temsil etmektedir ve hiç şüphe yok ki onlarla aynı tarihtendir, Sos III. katmanın tarihlenmesinde de en önemli çıkış yollarından biridir.

Örnek 2 Kase (Fig. 7/1):

Buluntu yeri	: İ-J/12 açması
Yüksekliği	: 7.5 cm
Ağız çapı	: 14.5 cm
Kaide çapı	: 4 cm

Kırık halde bulunmuş tamamlanmıştır. Çarkta yapılmıştır. Üstü düzleştirilmiş içe dönük basit ağız kenarlıdır. Ağız kenarından kaideye geçiş yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Ağız kenarı altında yan yana iki kabartma (yumrucuk) vardır. Kaide içe doğru hafifçe çukurlaştırılmıştır. Kap pembemsi sarı hamurunun renginde kalın astarlıdır. Fırınlanma tekniği gereği kabin içi hamurunun rengindedir, yumruların seviyesinden itibaren ise (dışı) siyahtır. Dış yüzeyinde düzensiz perdah izleri seçilebilmektedir ama, genel anlamda mükemmel denebilecek ölçüde perdahlıdır. Kırık kesitlerinden hamurunun ince kum katkılı, kof hamurlu, dıştan içe doğru yarı yarıya siyah özlü olduğu görülür. Kap kötü fırınlanmıştır. Bu tip kapların benzerleri Pulur kazılarında da bulunmuştur. Bunlardan biri²⁴ tıpkı

21 Koşay ve Vary 1967, Lev. XXXV/ G.291.

22 Kufin 1941, Lev. XLVII/ 1; LI/ 2.

23 Güneri 1992, Res. 40.

24 Koşay ve Vary 1964, Lev. XXII/ P.68.

tanıttığımız örnekte olduğu gibi, ağız kenar altında yan yana iki küçük yumruya sahiptir. Diğer Pulur örnekleri de yumrular dışında aynı şekli içeren kaplardır. Koşay ve Vary²⁵ bu kapların bazılarının höyüğün -2.00, 2.50 metre gibi seviyelerde bulunduğuna işaret etmektedir. Sos buluntusu dahil, burada bahsi edilen bu kaplar, gerek Kafkasya'da, gerekse İran'da, MÖ ikinci binin ortalarından itibaren ortaya çıkan aynı kategori örnekleriyle, şüphesiz, yakından ilgilidir.

Yüzey Araştırmaları:²⁶

Yüzey araştırmalarımız boyunca, Erzurum, Erzincan, Kars'ta incelenen yerleşme yerleri, çoğunlukla höyüklerden ibarettir. Erzurum bölgesindeki höyükler, ortalama 50-60 metre çapta, 8-10 metre yüksekliktedir. Köy içinde olanlar (Sos gibi, Cinis gibi) ciddi boyutlarda tahrip edilmekte (ayakta kalabilmişlerse), yerleşmelerden uzaktakilere, nispeten korunabilmektedir. Örneğin, Erzurum-Cinis höyük²⁷ bir zamanlar aynı adlı köyün en orta yerinde konumlanmaktaydı; bugün ondan geriye kalan gecekondu gibi tuhaf silüetli kalıntılardan başka bir şey görmek mümkün değildir. Karaz, Pulur, Güzelova ise, yeni kazılarında önceki Çatalhöyük gibi veya bu günkü Canhasan gibi, kazılarına ara verilmiş (ama hala ayakta duran) höyükler gibi hiç değildir: Ne yazık ki, şu anda her üçünün de yerlerinde yeller esmektedir. Bunlar yıllardan beri, hiç değilse bizim izleme imkanı bulabildiğimiz 1985'den bu yana, kesintisiz tahrip olgusuyla karşı karşıya idiler.

Bölge ne Konya Ovası gibidir, ne de Amik. Ekip biçmek için toprak zaten azdır, höyüklerin azlığı da bundandır. Toprağın bulunmadığı bu ortamda ev yapımında, tarlaya kullanmak, kerpiç kesmek, yol doldurmak, şu veya bu gibi türlü amaçlarla sürekli kullanmak için, köylüye hep toprak gerekmiştir. Bu ardi kesilmez talepler karşısında gündün güne eriyip yok olan yine, hep toprak kaynağı olarak görülen höyüklerdir. Bir de son yıllarda bu höyüklerden "Belediyeler" tarafından kepçelerle, kamyonlarca toprak alındı, alınmaya da devam ediliyor. 1997 Bulamaç höyük araştırmalarımız sırasında ve bu güne kadar ilerleyen zaman içinde gördük ki, Hasankale belediyesinin başkan ve yöneticileri, höyüğün neredeyse dörtte birine yakın bir kısmının, dilimin pastadan ayrılışı gibi, kepçe-kamyon alıp götürülmesine, uyarılarımıza rağmen, sadece seyirci kaldılar. Bunlar hep yazılmıştı. Bu gün bölgede, kala kala, kazma vurulmaya değer sadece iki-üç adet höyük kalabilmiştir; bunların içinde, Son Tunç-Erken Demir Çağına ilişkin olarak, en değerli arkeolojik belgeleri ihtiva edense, ancak 1'dir. Bu höyükte 2001 yılı Temmuzunda gerçekleştirdiğimiz başlangıç kazıları öncesinde, höyüğün

25 Koşay ve Vary 1964, s. 41.

26 Doğu Anadolu'da, tarafımızdan gerçekleştirilen Erzurum merkezli yüzey araştırmalarında ulaşılan eski yerleşim birimlerinin adlarına ve kendileriyle ilgili bilgilere, daha önceki yayınlarda yer verilmişti, Güneri, 1987; Güneri, 1988; Güneri, 1992; Güneri, 1995. Ayrıca, burada önemle belirtmek isterim ki, yüzey araştırmalarımızın temel hedefi, bölgede yer alan yerleşme yerlerinin tam-eksiksiz envanterini çıkartmaktan çok, üzerinde neredeyse hiç çalışılmamış bir dönemin (Son Tunç-Erken Demir Çağı) arkeolojik kaynaklarına ulaşabilmektir; hiç şüphe yok ki, bölgede yeni yapılacak surveyler daha pek çok önemli yerleşme yerlerinin keşfini sağlayacaktır.

27 Güneri 1992, Res. 39, 40: Gerçekte Cinis'e ait bu fotoğraflar, yayınlanırken, bir baskı hatası olarak yanlışlıkla, "Uzunahmet"e ait gibi gösterilmiştir.

topoğrafyası yapılırken, tahrip çukurlarının çoğaldığını üzüntüyle gördük; ancak kazılar boyunca ve bitiminde, höyüğün korunmasına dair ciddi önlemler alındığını da burada mutlulukla ifade etmeliyim.

Araştırmalarımızın en verimli döneminde, 1990'da, ARIT'in anlamlı katkılarıyla²⁸ güçlendirilen Erzincan'daki çalışmalarımız, şehir merkezi, Refahiye ve Tercan'da yürütülmüştür²⁹. Altın-tepe'nin bulunduğu düzlükte yer alan ve onun tepesinden rahatça görülebilen Merkez Üzümlü yakınındaki Kıldirik ile Saz Tepe, yıllardır süregelen tahribata rağmen hâlâ ayakta durmaktadır.

Kars araştırmaları, şehir merkezi, Ardahan ve Hanak ile sınırlı kalmış, doğu kesimindeki sınır bölgelerine ise, özellikle son yıllardaki (1991 sonrası) güvenlik nedeniyle ulaşılamamıştır. Buradaki yerleşmeler, Erzurum bölgesinde olduğu gibi höyük ve doğal tepelerden ibarettir; höyükler Erzurum bölgesindekiler gibi küçük boyutludur.

Erzurum bölgesine ilişkin merkezlerdeki Erken Demir Çağını temsil eden malzemenin oranları, yerleşme yerlerine göre farklılık göstermektedir. Bölgenin en büyük höyüğü olan Alaca'da bu döneme ait oldukları tahmin(?) edilen malzemenin parça olarak sayısı bir elin parmaklarını geçemezken, ondan çok daha küçük boyutlu Bulamaç'a ait örnekler hem burada ele alınan seramik grupları içinde, hem de kendi genelinde büyük bir oran teşkil etmektedir. Dikkat çeken başka bir nokta ise, birer Urartu kalesi olan Uzunahmet gibi, Şirinlikale gibi merkezlerde "bu tür" seramiğin de var oluşudur. Bu durum, hiç şüphe yok ki, Urartu kalelerinin bulunduğu mevkiilerin ve hatta bu kalelerin, hiç değilse Erken Demir Çağından (MÖ 12. yy) itibaren yerleşildiğine işaret eder.

Kars araştırmaları boyunca toplananlar içinden seçilen Erken Demir Çağı seramiği renk, şekil, teknik bakımından, Erzurum bölgesindekilerle büyük uyum içindedir. Buna karşılık, Erzincan yerleşmelerine ait malzeme hakkında, tam olarak böyle bir hükme varmak zordur. Tercan Şirinlikale'de ve onun yaklaşık 50 kilometre batısında, Altın-tepe yakınındaki Kıldirik, Saz Tepe ve Tombul Tepe'de bulunanlar arasından seçilen ve Erzurum malzemesi temelinde Erken Demir Çağı ürünü olduklarına hükmedilen kap parçalarının sayısı yok denecek kadar azdır. Bu durum, aynı zamanda, bir bakıma araştırmalarımızın batı sınırına da bir nokta teşkil etmektedir. Erzincan'daki genel seramik malzeme, hiç şüphe yok ki Erzurum ve hatta Kars'ta bulunanlarla ilişkilidir, ancak belirtmek isterim ki, seramiğin geleneğinde, bu noktadan itibaren yavaş yavaş, sanki "Orta Anadolu" özelliklere doğru bir "farklılaşma" (?) hissedilmektedir. Bilhassa genel MÖ üçüncü bin seramiğinde.

28 ARIT'e bir kez daha içten teşekkürler. Bir de, sahip olduğu engin bilgi birikimi ve var olan sorunlara yaklaşımındaki ayrıcalığıyla, kendisini daima örnek aldığımız, hocamız Ahmet Ünal'a. ARIT ve diğer burs başvurularım da bana "kefil" olma nezaketini hep gösterdiği için; ve, katıksız içtenliği, "dostluğu" için ayrıca.

29 1990 sonbaharındaki, Kars-Erzurum-Erzincan-Ankara-Şereflikoçhisar araştırmalarında, birlikte yol katettiğimiz, iyi yol arkadaşı M.K.Şahin'in, her yönden ne kadar faydalı olduğunu burada anarak, kendisine bir kez daha teşekkür ediyorum.

Seramik Gruplarının Tanıtımı³⁰:

GRUP A	Siyah yüzlü perdahlı kaplar
GRUP B	Siyah yüzlü kaba kaplar
GRUP C	Gri-siyah alacalı kaplar
GRUP D	Kırmızı-gri-siyah alacalı iyi perdahlı kaplar
GRUP E	Dışı siyah içi hamurunun renginde perdahlı kaplar
GRUP F	Devetüyü-gri kırçillı kaplar
GRUP G	Koyu kırmızı-gri kırçillı kaplar
GRUP H	İyi fırınlanmış koyu kahverengi yüzlü perdahlı kaplar
GRUP I	İyi fırınlanmış sütlü kahverengi yüzlü perdahlı kaplar
GRUP J	İyi fırınlanmış pembe yüzlü kaplar
GRUP K	Sarımsı kırmızı kaba kaplar
GRUP L	Mika astarlı kaplar
GRUP M	Hamuru mikalı kaba kaplar
GRUP N	Kırmızı kalın astarlı kaplar
GRUP O	Baskı ve kazıma bezemeli kaplar
GRUP P	Yivli kaplar

Grup A Siyah Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 1; 2):

Buluntu merkezleri:

Sos III (Fig. 1/1, 2, 4, 5; 2/10)

Ardahan-Kalecik (Fig. 1/3; 2/7,8)

Pulur (Fig. 2/6)

Kars-Azat (Fig. 2/9)

Hamur:

Hamurları genel olarak iyi arıtılmıştır. Siyah ve beyaz ince ve orta kumdan başka katkı maddelerine rastlanmamıştır. Çok ender olarak izlenen mika zerrecikleri, muhtemelen katkı olarak değil de, tesadüfen kum ile birlikte karışmıştır.

Renk:

Örneklerin çoğu, Karaz türü kaplarda görülen siyah renk tonuna sahiptir. Buna karşılık koyu gri (Fig. 1/1) koyu patlıcan moruna yakın siyah (Fig. 1/ 4) tonlular da mevcuttur. Siyah renk kapların iç ve dış yüzeylerinde aynıdır.

Fırınlanma:

Hiçbiri çok iyi fırınlanmamıştır. Genel olarak %60 oranında indirgenmiş oldukları, buna karşılık yalnızca cidar kenarlarında ince oksitlenmiş çizgiler görülür. Tamamen indirgenmiş parçaların oranı tüm parçaların yaklaşık %25'i civarındadır.

Perdah:

Kapların tümü kalın bir astarla kaplanmış. Perdahın kalitesinde genel olarak ortak bir noktadan söz edilebilir. Bazı istisnalar hariç, Karaz türü kaplarda görülen, hatları kaybedilmiş mükemmel perdah tekniği yanında, ikinci, belkide aynı kıstasa göre üçüncü sınıf bir kaliteye sahiptir.

30 Burada, seramik grupları tanımlanırken, G.Arsebük (1977)'ün, Elaziğ-Alunova malzemesini işleyişi sırasında izlediği yöntemden yararlanmış.

Yüzeylerdeki perdah izleri genel olarak kaba, girintili çıkıntılı ve düzensizdir; kapların tüm yüzeylerini ahenkli bir şekilde kaplamamakta ve aralarda boşluklar bırakmaktadır. Genel olarak ağız kenarlarının kıvrık içinde kalan bölgelere (Fig. 1/1,3; 2/3,4) hiç dokunulmamıştır. Perdah hatları yapıları yönünden belli bir düzen gösterememekte, birbirine paralel hatlar yanında, dikine ve çapraz izlere de (Fig. 1/5; 2/2) rastlanmaktadır. Kapların iç ve dış yüzeylerindeki perdah uygulaması farklıdır. İç yüzeylerdeki perdah, nitelikçe dıştakilere göre daha kalitesizdir. Arsebük'ün³¹ çok doğru deyimiyle, perdah uygulanırken "eş kuvvet" uygulanmadığı için, pürüzlü, düzensiz yüzeyler oluşmuştur. İyi perdahlanmış örneklerde bile izleri görebilmek mümkündür. Buna karşılık, Sos III'e ait bir ağız kenar profili vermeyen az sayıdaki gövde parçalarında izlenen hatları kaybedilmiş mümkün perdah tekniği, Karaz türü kapların geleneğinin adeta bir devamı gibidir.

Şekil:

Ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış keskin profilli kase (Fig.1/1), basit ağız kenarı içe kıvrık yuvarlak profilli kase (Fig. 1/ 2), yuvarlak gövdeli çömlekçik (Fig. 1/3), ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış yayvan çanak (Fig. 1/ 4), basit ağız kenarı dışa kıvrık (Fig. 2/6-9) ve içe dönük (Fig. 2/10), keskin profilli çanaklar. Üçü (Fig. 1/ 4; 2/6, 10) dışında hepsi çarkta yapılmıştır.

Grup B Siyah Yüzlü Kaba Kaplar (Fig. 3):

Bulutnu merkezleri :

Tuy (Fig. 3/1)

Sos III (Fig. 3/2, 5)

Pulur (Fig. 3/3)

Ardahan-Çataldere (Fig. 3/ 4)

Hamur :

Parçaların tümüne yakın bir kısmının, burada işlenenlerin ise, tamamının hamurları çok iyi arıtılmamıştır. Katkı maddesi olarak ince kumun yanı sıra iri taşçıklar ilave edilmiştir. Taşçıklar, kullanılan hamurun iyi arıtılmadığı ile de ilgili olabilir. Sos örneklerinde rastlanan çok az miktardaki mika zerrecikleri, hamurun kendi bünyesinde mevcut da olabilir.

Renk:

İç ve dış yüzeyler aynı tonda olmak üzere siyahtır.

Fırınlanma:

Burada gösterilen seramik grupları içinde en kötü fırınlanmış grubu oluştururlar. Özlerinin neredeyse %100'e yakın bir kısmı indirgenmiştir.

Perdah:

Tam anlamıyla bir perdah işleminden söz etmek mümkün değildir. İç ve dış yüzeyler hamur nemliken düzeltilmiştir. Gelişi güzel yapılmış düzeltme işlemi adeta aceleye getirilmiş bir izlenim uyandırır. Bu nedene bağlı olarak, gerek çark izlerinin gerekse dış yüzeylere de vuran taşçıkların oluşturduğu giderilmemiş pürüzler, kaplara kaba görünüm vermiştir. Buna karşılık kimilerinde (Fig. 3/2, 4) perdah denilebilecek kaba, çapraz, düzensiz izler

mevcuttur; bu izler muhtemelen kabın parlatılmasını değil, pürüzlerin olabildiğince giderilmesini amaçlayan bir uygulamanın işaretidir.

Şekil:

Ağız kenarları dışa kıvrık (Fig.3/ 1,3), dışta kalınlaştırılmış (Fig. 3/5) ve içe dönük basit ağız kenarlı çarkta yapılmış keskin profilli çanak ve kaseler. Muhtemelen üçü (Fig. 1, 3, 5) ağır dönen çarkta yapılmıştır. Bu örneklerde, özellikle dışa kıvrık ağız kenarlarının iç ve dış kısımlarındaki perdahlanmamış bölgelerinde izlenebilen çark izlerinin niteliği, ayrıca ağız kenarlarını, dışta bant biçiminde kuşatan kısımlarının düzenli olmayışı bu kanıya varmayı kolaylaştırır. Bu açıklama, bundan sonraki, ağır dönen çarkta yapılmış olabileceği tahmin edilen benzeri şekildeki kaplar için de geçerlidir.

Grup C Gri-Siyah Alacalı Kaplar (Fig. 4):

Buluntu merkezleri:

Ardahan-Çataldere (Fig.4/1)

Sos III (Fig. 4/2)

Bulamaç (Fig. 4/3, 4)

Tuy (Fig. 4/5)

Hamur:

Mevcut örneklerin hamurlarında genel olarak bir birlikten sözü edilebilir. İki farklı bölgede ele geçen bazı örneklerin (Fig. 4/ 1,2) hamurlarındaki iri kumun durumuna bakılırsa, bu katkının tesadüfi değil seçilerek hazırlandığına hükmetmek mümkündür. Diğer örneklerin (Fig. 4/ 3-5) ince cidarlı oldukları dikkate alınır, hamurlarındaki orta kum katkısı, onların iyi arıtılmadığına bağlanabilir. Bazı örnekler (Fig. 4/ 3, 4) taşçıklıdır. Kesitlerde olduğu gibi, iç ve dış yüzeylerde de görülebilen taşçıklar, kaplardaki genel özensiz yapıya uyum sağlayan bir olgudur.

Renk:

Bu grupta ele alınan sayısız parçaların iç ve dış yüzeylerinde, griden siyaha dönen renk alacalanması söz konusudur. Alacalanmanın her parça üzerinde homojen bir görüntüsü yoktur. Kimilerinde (Fig. 4/4) siyah ton, kimilerinde (Fig. 4/3, 5) gri ton göreceli olarak ağırlıktadır. Bazılarında ise, (Fig. 4/ 1, 2) gri ton üzerinde siyah benekler halindedir. Ancak tüm örneklerde her iki renk, ara tonlarla birbirlerine dönüşmektedir.

Fırınlanma:

Fırınlanma koşulları gereği örneklerin yüzeylerine yansıyan alacalanma, aynı şekilde kesitlerde de izlenebilmektedir. Özlerde indirgenmiş ve oksitlenmiş kısımlar homojen değildir. Buna karşılık, orta derecenin altında, yani kötü fırınlanmış oldukları söylenebilir.

Perdah:

İncelenen parçaların yarıya yakın bir kısmı, nemliyen düzeltilmiş mat yüzeylilerden oluşur. Düzeltme işleminin niteliği, bir önceki gruptakiler gibi geliş güzel değildir. Üç örnek (Fig. 4/ 1, 2, 5) muhtemelen yumuşak organik bir madde ile düzeltilmiştir. Perdahlı olanların (Fig. 4/ 3, 4) ise yüzeylerinde kaba perdah izleri ve perdahlanmadan geçirilmiş bölgeler görülür.

Şekil:

Ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş; yuvarlak profilli çanaklar (Fig. 4/ 1, 2), ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış keskin profilli çanak ve kaseler (Fig. 4/ 3, 4) ve yuvarlak gövdeli çömlekçik (Fig. 4/ 5). Biri (Fig. 4/ 3) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup D Kırmızı-Gri-Siyah Alacalı İyi perdahlı Kaplar (Fig. 5;6):

Buluntu merkezleri:

Uzunahmet (Fig. 5/ 1; 6/ 7)

Sos (Fig. 5/ 2; 6/ 6, 9, 10, 11)

Alaca (Fig. 5/ 3; 6/ 5)

Ardahan-Kalecik (Fig. 5/ 4; 6/ 8)

Hamur:

Katkıları bakımından birlik oluşturmazlar. Hamurlar genel olarak iyi arıtılmamıştır. Katkı maddesi olarak kullanılan kum iri ve ortadır. Bunların arasında taşçıklara da rastlanır. Erzurum'a ait olanların hamurlarında çok az mika zerrecikleri görülür.

Renk:

Yalnızca dış yüzeyler kalın bir astarla kaplanmıştır. Astarın yüzeylerdeki rengi, Munsell kataloguna göre, 2.5 YR 5/6'ya yakın kırmızıdan, 10 R 3/6'ya yakın koyu kırmızı arasında değişir. Bir parçadaki kırmızı, kendi içinde bile değişen tonlar yansıtır. Örneğin kırmızı, aynı parçada, 7.5 YR 7/4'e yakın pembemsi renk ile birlikte yan yana bulunabilmektedir. Buna karşılık, bazı parçalarda kırmızı, mevcut parçanın fonuna hakim olabilmektedir; siyah renk ise bu fon üzerinde, gri tonlardan başlayarak kendi rengine dönüşmektedir. Bazı örneklerde (Fig. 5/ 4; 6/ 11) kararmalar, benekler halinde, bazılarında ise (Fig. 5/ 1, 2; 6/ 5, 6) birbiri içine girmiş düzensiz şekillerdedir.

Fırınlanma:

Özler, fırınlanma şartlarına bağlı olarak, tıpkı yüzeylerde olduğu gibi, yer yer indirgenmiş ve oksitlenmiştir. Genel olarak orta derecede fırınlandıkları söylenebilir.

Perdah:

Gözden geçirilen ağız kenar profilsiz sayısız örnekler dahil olmak üzere, işlenen parçaların ikisi (Fig. 6/ 5, 6) dışında, özellikle dış yüzeyleri kalın bir astarla kaplanmış ve son derece iyi perdahlanmıştır. Çoğunda perdah izleri, yok denecek ölçüde giderilmeye çalışılmıştır. Bazılarında (Fig. 6/ 7, 10) ise büyüteçle yapılan gözlemlerde bile perdah izlerine rastlanmamıştır. Bu örneklerin dış yüzeyleri kaygan, adeta camı parlaklıktadır. Yüksek kalite yansıtan bu perdah tekniği, muhtemelen Karaz türü kaplarda olduğu gibi deri veya tahta gibi yumuşak bir maddenin kullanılmasını gerektirmiştir. Ama, yinede, mükemmel parlaklığın asıl nedeni kullanmayla ilgili olmalıdır.

Şekil:

Ağız kenarı dışa açık keskin profilli çanak (Fig. 5/ 1), ağız kenarları dışta ve içte kalınlaştırılmış yuvarlak profilli çanak ve kaseler (Fig. 5/ 3, 4;

6/ 8), ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş yuvarlak profilli kaseler (Fig. 6/ 5, 6), içe dönük basit ağız kenarlı keskin profilli kaseler (Fig. 6/ 7, 9, 10) ve omuz hatları yumuşak verilmiş keskin profilli kaseler (Fig. 5/ 2; 6/ 11). Biri (Fig. 6/5) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup E Dışı Siyah İçi Hamurunun Renginde Perdahlı Kaplar
(Fig. 7):

Buluntu merkezleri:

Sos III (Fig. 7/ 1, 3)

Ardahan-Çataldere (Fig. 7/ 2)

Bulamaç (Fig. 7/ 4)

Hamur:

Hamurlarının işlenişlerinde birlik yoktur. İnce, orta, iri kum katkı maddesi olarak kullanılmıştır.

Renk:

Dış yüzeylerde homojen bir siyah renk hakimdir. Siyahlaşmanın sınırı, dışta ağız kenarının üst dokunma noktası ile bu noktadan en fazla 1 cm aşağıda bir seviye arasında değişmektedir. İç kısımlar, fırınlanma tekniğinden dolayı tamamen hamurun renginde kalmıştır.

Fırınlanma:

Kapların dış yüzeyleri fırınlanma koşulları gereği tamamen kararmış, iç yüzeyler ise hamurunun renginde kalmıştır. Buna bağlı olarak özlerin, dıştan itibaren yaklaşık %50'lik bir kısmı indirgenmiştir. Kimi örneklerde indirgenme oranı daha yüksektir. İç ve dış yüzeylerde meydana gelen bu renk farklılaşması, kapların iç kısımlarının dışlarına oranla daha fazla oksijen almış olmasıyla açıklanabilmektedir. Arsebük'e göre³², Altınova'da "kurşuni mallar" diye adlandırılanlar arasında bu şekilde fırınlanmış kapların önemli bir yer tutmakta olduğu öğrenilmektedir. Kazı raporlarında değinilmemiş olmasına rağmen, tarafımızdan yapılan gözlemlerde, Karaz, Pulur, Güzelova kazılarında geriye kalan malzeme arasında, yukarıda sözü edilen teknikte fırınlanmış örneklerin de yer aldığı anlaşılmıştır. Görünen o ki, Sos III örnekleriyle GRUP E seramiği, yörede MÖ 3. binde yaygın bir geleneğin 2. binin sonuna kadar taşındığını kanıtlayan, böylece bölgenin gelenekselci yapısına da işaret eden bir diğer belgeler grubudur..

Perdah:

Dış yüzeyler iyi perdahlanmıştır. İçerlek kaideli kasenin (Fig. 7/ 1) yüzeyi camsı nitelikte parlak ve kaygandır. Bir örneğin (Fig. 7/ 3) ağız kenarı ile omuzu arasında kalan girinti bölgesinde perdah yoktur. Buna karşılık iç yüzeyler yalnızca düzeltilerek bırakılmıştır. Hamurlarının renginde, Fig. 7/ 1 örneği kalın, diğerleri ince astarla kaplanmıştır.

Şekil:

Ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş, yuvarlak profilli kase ve çanaklar. Tümü çarkta yapılmıştır.

Grup F Devetüyü-Gri Kırçillı Kaplar (Fig. 8):

Bulutnu merkezleri :

Sos (Fig. 8/ 1, 4, 5)

Bulamaç (Fig. 8/ 2)

Pulur (Fig. 8/ 3)

Hamur:

Hamurları genel olarak iyi arıtılmıştır. Sos ve Bulamaç örneklerinde görülen çok az miktarda mika zerrecikleri dışında ince kum, katkı maddesi olarak kullanılmıştır. Bazılarında tesadüfi de denebilecek taşçıklar görülür.

Renk:

İç ve dış yüzeylerde hamurlarının rengi olan devetüyü ile koyu gri tonlar, perdahın yönü doğrultusunda birbirleri içine girerek kırçillı bir görüntü oluşturmuşlardır. Kırçillanma, kabın her yerinde homojendir. Renk tonlarının yavaş yavaş değişerek birbirinin içine kayması kaplarda bir süsleme havası vermiştir. Bu olgu, fırınlama tekniğinden kaynaklanan alacalanmadan çok, "perdah alacalanması" (kırçillanma) olarak ifade edilmelidir. Bu tür kırçillı kapların erken örneklerinin, hiç şüphe yok ki, inceleme imkanı bulabildiğimiz Karaz kapları içinde ve Altınova'nın "kurşuni malları" arasında yer aldığı anlaşılmaktadır³³.

Fırınlanma:

Özlerde grileşme hemen hemen yoktur; genel olarak iyi fırınlanmışlardır.

Perdah:

Kalın astarla kaplanmış parçaların tümünde iç ve dış yüzeyler, sistemli olarak enine paralel perdahlanmıştır. Perdah izleri, kalın kısa hatlar halinde birbirleri içine girmiş durumdadır. Yüzeylerde perdahsız alan kalmamıştır. Buna karşılık yüzeyler tam anlamıyla parlak değildir, girintili çıkıntılıdır. Bu belkide istenerek elde edilen bir görüntü idi.

Şekil:

Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış yuvarlak profilli kase ve çanaklar (Fig. 8/ 1-3, 5), basit ağız kenarlı yayvan kase (Fig. 8/ 4). Mevcut örneklerin tümü muhtemelen elde yapılmıştır.

Grup G Koyu Kırmızı-Gri Kırçillı Kaplar (Fig. 9):

Bulutnu merkezleri:

Pulur (Fig. 9/ 1)

Uzunahmet (Fig. 9/ 2)

Sos III (Fig. 9/ 3, 6)

Saztepe (Fig. 9/ 4)

Alaca (Fig. 9/ 5)

Hamur :

İnce cidarlıların dışında, hamurları genellikle iyi arıtılmıştır. Katkı maddesi olarak iri ve orta kum yanında, zaman zaman çok az miktarda mika zerrecikleri ve taşçıklara rastlanır. Hamur renkleri 7.5 YR 6/4'e yakın kahve, 5 YR 5/4'e yakın kırmızımsı kahve ve koyu kızıl kahverengi arasında değişir.

Renk :

Yukarıda nitelikleri belirtilen koyu kırmızı tonlar ile koyu gri birbirleri içine girerek, bir çeşit kırçılama oluşturmuşlardır. Kırçılama, kapların her yerinde homojendir.

Fırınlanma :

Taşlaşma derecesinde, çok iyi fırınlanmışlardır.

Perdah :

Perdah, kalın bir astarla kaplanmış olan kapların her yanına mükemmel bir şekilde uygulanmıştır. Bir önceki gruptakilerin tersine, perdah izleri yüzeylerde pürüzlenmeye yol açmıştır.

Şekil

Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış hafifçe keskin profilli kase ve çanaklar (Fig. 9/1-3), basit kenarları dışa açık (Fig. 9/4) ve dışa kıvrık (Fig. 9/ 5) yuvarlak profilli çanaklar, ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş yuvarlak profilli çanak (Fig. 9/ 6). Biri (Fig. 9/ 3) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup H İyi Fırınlanmış Koyu Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 10):

Buluntu merkezleri:

Sos III (Fig. 10/ 1, 3, 5)

Sos (Fig. 10/ 2)

Uzunahmet (Fig. 10/ 4)

Hamur:

Hamurları çok iyi arıtılmıştır. Katkı olarak ince kum kullanılmıştır.

Renk:

İç ve dış yüzeylerdeki renk, koyu kahverengi ile siyaha yakın koyu kahverengi arasında değişmektedir. Bu renkler yüzeylerde tam olarak homojen değildir. Özellikle iki koyu ton arasındaki belli belirsiz dalgalanma bu homojen olmayan görüntünün ifadesidir.

Fırınlanma:

Özleri %100'e varan oranda oksitlenmiş olan örneklerin tümü taşlaşma derecesinde iyi fırınlanmıştır.

Perdah:

Tüm örnekler kalın astarlıdır; iç ve dış yüzeyler aynı oranda özenle perdahlanmıştır. Özellikle Sos örneklerinininki mükemmeldir. Büyüteçle incelendiğinde birbiri üzerine bindirilmiş enine paralel perdah izleri seçilebilmektedir. Sos örneklerinde ise bu izlere rastlanmaz; yüzeyler kaygan, camsı parlaklıkta ve pürüzsüzdür.

Şekil:

Ağız kenarı dışta (Fig. 10/ 1, 2) ve içte (Fig. 10/ 3) kalınlaştırılmış yuvarlak profilli çanaklar, ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş keskin profilli kase (Fig. 10/ 4) ve ince cidarlı yuvarlak profilli kase (Fig. 10/ 5). Biri (Fig. 10/ 2) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup İ İyi Fırınlanmış Sütlü Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 11):

Buluntu merkezleri:

Saztepe (Fig. 11/ 1)

Karaz (Fig. 11/ 2)

Ardahan-Kalecik (Fig.11/ 3)

Bulamaç (Fig. 11/ 4)

Sos III (Fig. 11/ 5, 6)

Hamur:

Sütlü kahverengi hamurları genel olarak iyi arıtılmıştır. Katkı maddeleri ince ve orta kumdur.

Renk:

İç ve dış yüzeyler, hamurlarının rengi olan sütlü kahvenin açık ve koyu tonları arasında değişen renklerdedir.

Fırınlanma:

Özleri %100'e varan oranda oksitlenmiş, tüm örnekler taşlaşma derecesinde iyi fırınlanmışlardır.

Perdah:

Bir önceki gruptakilerden farklı olarak astarsızdırlar. Perdah sırasında uygulanan kuvvetin farklı olması nedeniyle, yüzeyler girintili çıkıntılıdır. İzler, düzensiz ve belirgin kaba hatlar şeklindedir. Bir örnek (Fig. 11/ 4) hariç, diğer örneklerin içteki perdahları dışa oranla daha düşük kalitededir.

Şekil:

Ağız kenar üstü düzleştirilmiş, yuvarlak profilli yayvan çanak (Fig. 11/ 1), ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş içe kıvrık ağızlı yuvarlak profilli çanak (Fig. 11/ 2), basit ağız kenarlı, yuvarlak profilli çanak (Fig. 11/ 3), ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış çanak (Fig. 11/ 4), basit ağız kenarı dışa kıvrık, keskin profilli çanak (Fig. 11/ 5), basit ağız kenarı dışa açık, yayvan kase (Fig. 11/ 6). Biri (Fig. 11/ 6) hariç, tümü çarkta yapılmıştır.

Grup J İyi Fırınlanmış Pembe Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 12; 13):

Buluntu merkezleri:

Toklucak (Fig. 12/ 1)

Sos (Fig. 12/ 2;)

Ardahan-Kalecik (Fig. 12/ 3-5; 13/ 8-14)

Sos III (Fig. 12/ 6; 13/ 15)

Şirinlikale (Fig. 12/ 7)

Hamur:

Renkleri pembe ile kahverengi arasında değişen hamurları, iyi arıtılmıştır. İnce ve orta, kimi zaman beyaz kum katkılarının içinde nadiren taşçıklara rastlanır.

Renk:

İç ve dış yüzeyler, pembe ve kavuniçi arasında değişen hamurlarının rengindedir. Renk her yerde homojendir.

Fırınlanma:

Parçaların yarıya yakın bir kısmının özleri genellikle içten dışa gridir. Oksitlenmiş kısımlar, cidarın %10'undan daha az orandadır. İyi fırınlanmış örneklerin özleri % 90 oranında oksitlenmiştir.

Perdah:

Kalın astarlı olan iç ve dış yüzeyler vasat düzeyde perdahlıdır. Elde yapılanlarda kalın, düzensiz, kabın her tarafını kaplayan perdah izleri görülür. Çarkta yapılanların ise ağız kenar ve omuz bölgeleri, genellikle perdahlanmadan bırakılmıştır.

Şekil:

Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış keskin profilli çanaklar (Fig. 12/ 1-3), basit ağız kenarları içe (Fig. 12/ 4-5; 13/ 9-12) ve dışa (Fig. 12/ 6, 7)kivrık, yuvarlak profilli çanak ve kaseler, ağız kenar üstü düzleştirilmiş yuvarlak profilli çanak (Fig. 13/ 8), ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış çanak (Fig. 12/ 6), ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş içe kıvrık ağızlı yuvarlak profilli çanaklar (Fig. 13/ 14, 15). Üçü (Fig. 12/ 2, 3, 7) dışında, hepsi çarkta yapılmıştır.

Grup K Sarımsı Kırmızı Kaba Kaplar (Fig. 14; 15):

Buluntu merkezleri:

Bulamaç (Fig. 14/ 1-4 ; 15/ 5)

Uzunahmet (Fig. 15/ 6)

Sos III (Fig. 15/ 7, 9, 11)

Pulur (Fig. 15/ 8, 10)

Hamur:

Hamurları iyi işlenmediği gibi arıtılmamıştır da. Çoğunda, hava kabarcıklarının bıraktığı boşluklar görülmektedir. Katkılarında, iri kumdan başka çok az miktarda mika zerrecikleri ve taşçıklar da mevcuttur. Hamur renkleri ise, pembemsi sarı ile kırmızimsı sarı arasında değişen tonlardadır.

Renk:

İç ve dış yüzeyler pembemsi sarı (5 YR 7/5 ve 7.5 YR 7/5'e yakın) ve kırmızimsı sarı (5 YR 7/4'e yakın) hamurlarının rengine olmakla birlikte, renkler yüzeylerde homojen değildir. Fırınlanma şartlarına bağlı olarak, renkler çoğu zaman benek ya da dalgalar halinde, birbirleri içine girmiş durumdadır. Çok nadir olarak, dış yüzeylerde grileşme de söz konusudur.

Fırınlanma:

Hamurlarının kof olmalarına rağmen genel olarak iyi fırınlandıkları söylenebilir. Bazı örnekler taşlaşma derecesinde iyi fırınlanmışlardır. Özlerde , yaklaşık % 20 oranında grileşmenin, içten dışa, dıştan içe ve cidarın orta kısmında olduğu gözlenmiştir.

Perdah:

Perdah yoktur. İç ve dış yüzeyler düzeltilmeden bırakıldığı gibi, iri taşçıkların oluşturduğu pürüzlerin de giderilmesine gerek duyulmamıştır.

Şekil:

Basit ağız kenarlı (Fig. 14/ 1) ve dışa kıvrık ağız kenarlı (Fig. 14/ 2-4; 15/ 8) keskin profilli kase ve çanaklar, basit ağız kenarları içe (Fig. 15/ 5) ve dışa (Fig. 15/ 7) kıvrık yuvarlak profilli çanaklar, ağız kenarları dışta

kalınlaştırılmış yuvarlak profilli kase ve çanaklar (Fig. 15/ 6, 9, 10, 11). Tüm örnekler çarkta yapılmıştır.

Grup L Bulamaç Türü Mika Astarlı Kaplar (Fig. 16):

Buluntu merkezleri

Bulamaç (Fig. 16/ 1-5)

Hamur:

Hamurları iyi işlenmediği gibi arıtılmamıştır da. Örneklerin tümünde hava kabarcıklarının bıraktığı boşluklar mevcuttur (Karş. GRUP K). Katkılarda çok az miktarda mika zerrecikleri, iri kum taneleri, iri taşçıklar görülür.

Renk:

İç ve dış yüzeyler, pembenin kavuniçi renge çalan tonundadır. Buna karşılık renkler yüzeylerde daima homojen değildir. Bazı örneklerde, sarı ya da kırmızımsı sarı renk, dalgalar halinde pembe ve koyu tonlarına dönüşmektedir.

Fırınlanma:

Hemen hemen tüm örneklerin özleri % 90 oranında indirgenmiştir. Özlerin ortalarındaki koyu gri renge karşılık, iç ve dış kenarlarda çok ince, oksitlenmiş pembe kısımlar görülmektedir. Zaten kof olan hamurları iyi fırınlanmamıştır.

Perdah:

İç ve dış yüzeyler, kıvamları ince ve kalın olmak üzere, astarla kaplıdır. Perdah, genellikle vasat olmakla birlikte, parlatma kaygısından çok, düzeltme amacıyla ilgilidir . Mika astar, yüzeylerde zaten doğal bir parlaklık oluşturmuştur. Kalın astarlı olanlarınkiler yer yer, pul pul dökülmüş olabilmektedir.

Şekil:

Basit ağız kenarları dışa kıvrık keskin profilli kase (Fig. 16/ 1, 5), basit ağız kenarları dışa açık keskin (Fig. 16/ 2) ve yuvarlak (Fig. 16/ 3) profilli kase ve çanaklar, ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış keskin profilli çanak (Fig. 16/ 4) . Tüm örnekler, muhtemelen ağır dönen çarkta yapılmıştır. Bunlar yalnızca Bulamaç höyüğe özgü mallardır

Grup M Bulamaç Türü Hamurları Mikalı Kaba Kaplar (Fig. 17):

Buluntu merkezleri:

Bulamaç (Fig. 17/ 1-5)

Hamur:

Hamurları iyi arıtılmamıştır. Katkılarında beyaz ve siyah, ince ve iri kum taneleri, taşçıklar yanında bol miktarda mika zerrecikleri görülür. Oksitlenmiş olan örneklerde hamur renkleri pembeden kırmızıya değişen tonlardadır.

Renk:

İç ve dış yüzeyler 7.5 YR 7/5'e yakın pembe, 5 YR 4/6'ya yakın sarımsı kırmızı ve 10 R 5/6'ya yakın kırmızı tonlardaki hamurlarının rengindedir. Yüzeylerde renk dalgalanması veya grileşmeler yoktur.

Fırınlanma:

Taşlaşma derecesinde çok iyi fırınlanmışların yanında, özleri % 80-90 oranında indirgenmiş örnekler de bulunmaktadır.

Perdah:

Hiç birinde perdah yoktur. Bir kısmı yalnızca düzeltilerek bırakılmıştır.

Şekil:

Basit ağız kenarı dışa kıvrık (Fig. 17/ 1, 4), dışa açık (Fig. 17/ 2, 5) ve ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış (Fig. 17/ 3) keskin profilli kase ve çanaklar. Tüm örnekler muhtemelen ağır dönen çarkta yapılmıştır. Bunlar, sadece Bulamaç höyüğe özgü mallardır.

Grup N Kırmızı Kalın Astarlı Kaplar (Fig. 18; 19):

Buluntu merkezleri:

Sos (Fig. 18/ 1)

Uzunahmet (Fig. 18/ 2)

Ardahan-Kalecik (Fig. 18/ 3, 4)

Alaca (Fig. 18/ 5)

Sos III (Fig. 18/ 6, 7, 19/ 8, 11)

Cinis (Fig. 19/ 9)

Ardahan-Çataldere (Fig. 19/ 10)

Kars-Azat (Fig. 19/ 12)

Hamur:

Hamurları genel olarak pembeye yakın (7.5 YR 7/5) renktedir. Katkıları bakımından aralarında birlikten söz etmek mümkün değildir. İnce cidarlı olanlarıki çok iyi arıtılmıştır. Kalın cidarlılarıki ise iri kum katkılıdır. Ancak genel anlamda iyi işlenmiş ve arıtılmış oldukları söylenebilir. Erzurum çevresinde ele geçenlerin içinde çok az mika katkısı vardır.

Renk:

Kaplar, 2.5 YR 4/8'e yakın kırmızı tonlardaki astar ile, ya tamamen ya da kısmen kaplanmıştır. Pembeye yakın sarı hamurlarının üzerine çekilen astar, bazı kaplara iki renkli görünüm kazandırmıştır.

Fırınlanma:

Genel olarak iyi fırınlanmışlardır. Yaklaşık %10 denebilecek oranda indirgenmiş az sayıda örneğin özlerindeki grileşme cidarın bütününe kaplamaktadır.

Perdah:

Kalın bir astarla kaplanmışlardır. Astar çoğunca kapların bütününe uygulandığı gibi, kimi zaman da ağız kenarı ile omuz ya da boyun arasında kalan belli bir bölümü kapsamaktadır. Perdah, astarlı astarsız, içte ve dışta tüm yüzeylere uygulanmıştır. Yalnızca enine paralel, eşit kuvvette ve üst üste uygulanan perdahın bıraktığı izler olabildiğince yok edilmiş, böylece pürüzsüz, kaygan yüzeyler elde edilmiştir.

Şekil:

Basit ağız kenarlı (Fig. 18/ 1) ve dışa açık ağız kenarlı (Fig. 18/ 2-4) keskin profilli kaseler, basit ağız kenarları dışa kıvrık keskin profilli kaseler (Fig. 18/ 5,6), ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış kase (Fig. 18/ 7)

ve çanak (Fig. 19/ 12), ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş, içe ve dışa dönük yuvarlak (Fig. 19/ 8; 9) ve keskin (Fig. 19/ 10, 11) profilli kase ve çanaklar. Biri (Fig. 18/ 2) haricinde tümü çarkta yapılmıştır.

Grup O Baskı Ve Kazıma Bezemeli Kaplar (Fig. 20; 21):

Bulutnu merkezleri:

Sos III (Fig. 20/ 1, 5; 21/ 12)

Pulur (Fig. 20/ 2)

Bulamaç (Fig. 20/ 3; 21/ 7)

Karaz (Fig. 20/ 4; 21/ 6)

Ardahan-Kalecik (Fig. 21/ 8, 10)

Aşkale (Fig. 21/ 9)

Uzunahmet (Fig. 21/ 11)

Azat (Fig. 21/ 13)

Tuy (Fig. 21/ 14)

Ait oldukları mal grupları:

Fig. 20/ 1.....(GRUP K)

Fig. 20/ 2.....(GRUP M)

Fig. 20/ 3.....(GRUP N)

Fig. 20/ 4.....(GRUP N)

Fig. 20/ 5.....(GRUP N)

Fig. 21/ 6.....(GRUP N)

Fig. 21/ 7.....(GRUP D)

Fig. 21/ 8.....(GRUP N)

Fig. 21/ 9.....(GRUP D)

Fig. 21/ 10.....(GRUP F)

Fig. 21/ 11.....(GRUP N)

Fig. 21/ 12.....(GRUP M)

Fig. 21/ 13.....(GRUP A)

Fig. 21/ 14.....(GRUP N)

Şekil:

Basit ağız kenarları dışa kıvrık yuvarlak profilli (Fig. 20/ 1, 3; 21/ 6), dışa açık keskin (Fig. 20/ 2; 21/ 10) ve yuvarlak (Fig. 20/ 4) profilli çanak ve kaseler, yuvarlak gövdeli çömlek ve çömlekçikler (Fig. 20/ 5; 21/ 7-9, 11-14). Beşi (Fig. 21/ 6, 7, 11, 12, 13) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup P Yivli Kaplar (Fig. 22; 23):

Bulutnu merkezleri:

Cinis (Fig. 22/ 1; 23/ 7)

Pulur (Fig. 22/ 2)

Karaz (Fig. 22/ 3)

Şirinlikale (Fig. 22/ 4)

Sos III (Fig. 23/ 5, 8)

Uzunahmet (Fig. 23/ 6)

Ait oldukları mal grupları:

Fig. 22/ 1.....(GRUP K)

Fig. 22/ 2.....(GRUP İ)

Fig. 22/ 3.....(GRUP İ)

Fig. 22/ 4.....(GRUP K)

Fig. 23/ 5.....(GRUP İ)

Fig. 23/ 6.....(GRUP K)

Fig. 23/ 7.....(GRUP K)

Fig. 23/ 8.....(GRUP K)

Seramik Malzemenin Ayrıntılı Tanıtımları:

Grup A Siyah Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 1/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 18 cm, enine kaba perdah izleri, içi-dışı siyah, perdahlı, ince kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 1/ 2 Sos III, çarkta yapım, Ç:?, içi-dışı siyah, dışı perdahlı, içinde çark izleri, orta kum katkılı, siyahözlü.
- Fig. 1/ 3 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç:?, içi-dışı siyah, dışı perdahlı, dikine perdah izleri, omuzda belli belirsiz yivler verilmek istenmiş, beyaz orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 1/ 4 Sos III, elde yapım, Ç: 26 cm, içi-dışı siyah, perdahlı, enine perdah izleri, ince kum katkılı çok iyi fırınlınmış, gri özlü.
- Fig. 1/ 5 Sos III, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, perdahlı, karışık çark izleri, içerlek kaide, ince kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 6 Pulur, elde yapım, Ç: 21 cm, içi-dışı siyah, perdahlı, enine perdah izleri, iri kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 2/ 7 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 24 cm, içi-dışı siyah, perdahlı, omuza kadar enine, omuz altında dikine perdah izleri, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, perdahlı, dikine perdah izleri, ince beyaz kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 9 Kars-Azat, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, enine perdah izleri, ince beyaz kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 10 Sos III, elde yapım, Ç: 20.2 cm, içi-dışı siyah, karışık perdah izleri, ince beyaz kum katkılı, siyah özlü.

Grup B Siyah Yüzlü Kaba Kaplar:

- Fig. 3/ 1 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: 21.8 cm, içi-dışı nemliyen düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.
- Fig. 3/ 2 Sos III, çarkta yapım, Ç: 23.6 cm, içi-dışı siyah, nemliyen düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.
- Fig. 3/ 3 Pulur, çarkta yapım, Ç: 14 cm, içi-dışı siyah, nemliyen düzeltilmiş, siyah özlü
- Fig. 3/ 4 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, nemliyen düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.
- Fig. 3/ 5 Sos, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, nemlişken düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.

Grup C Gri-Siyah Alacalı Kaplar:

- Fig. 4/ 1 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: 20 cm, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, iri kum katkılı, gri-siyah özlü.
- Fig. 4/ 2 Sos III, çarkta yapım, Ç: 18 cm, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, iri kum katkılı, taşçıklı, gri-siyah özlü.

- Fig. 4/ 3 Bulamaç, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı gri-siyah alacalı, dışı perdahlı, orta kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 4/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, orta kum katkılı, gri-siyah özlü.
- Fig. 4/ 5 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, orta kum katkılı, gri özlü.

Grup D Kırmızı-Gri-Siyah Alacalı Kaplar:

- Fig. 5/ 1 Uzunahmet, Çarkta yapım, Ç: 22.5 cm, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, iri kum katkılı, gri-siyah özlü
- Fig. 5/ 2 Sos, çarkta yapım, Ç: 22.6 cm, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, orta kum katkılı, pembe-gri özlü.
- Fig. 5/ 3 Alaca, çarkta yapım, Ç: 15 cm, içi-dışı kırmızı-gri- siyah alacalı, iyi perdahlı, iri kum katkılı, kırmızı-gri-siyah özlü.
- Fig. 5/ 4 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 22 cm, içi-dışı pembe-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 5 Alaca, elde yapım, Ç: 12 cm, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, iri kum katkılı, taşçıklı, gri-pembe özlü.
- Fig. 6/ 6 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, iri kum katkılı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 6/ 7 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, orta kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 6/ 8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, çok iyi perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 9 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, dışı çok iyi perdahlı, iri kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 10 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, çok iyi perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 11 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, ağız kenarında çizgi bant, ince kum katkılı, siyah özlü.

Grup E Dışı Siyah İçi Hamurunun Renginde Perdahlı Kaplar:

- Fig. 7/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 15 cm, dışı siyah, çok iyi perdahlı, ağız kenar altında iki yumrucuk, içi pembemsi sarı hamurunun renginde düzeltilmiş, düzensiz perdah izleri, içerlek kaideli, ince kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.
- Fig. 7/ 2 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: 20.6 cm, dışı siyah, iyi perdahlı, içi kiremit kırmızısı hamurunun renginde, düzeltilmiş, ince kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.
- Fig. 7/ 3 Sos III, çarkta yapım, Ç: 25 cm, dışı siyah, çok iyi perdahlı, içi pembe hamurunun renginde, düzeltilmiş, iri kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.
- Fig. 7/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21 cm, dışı siyah, iyi perdahlı, içi pembemsi sarı hamurunun renginde, çark izleri, orta kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.

Grup F Deve Tüyü-Gri Kırçılı Kaplar:

- Fig. 8/ 1 Sos, elde yapım, Ç: 17 cm, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçılı, perdahlı, orta kum katkılı, koyu kahverengi özlü.

- Fig. 8/ 2 Bulamaç, elde yapım, Ç: 17.8 cm, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, ince kum katkıli, kahverengi özlü.
- Fig. 8/ 3 Pulur, elde yapım, Ç: 11.3 cm, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçilli, perdahlı, ince kum katkıli, koyu kahverengi özlü.
- Fig. 8/ 4 Sos, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçilli, perdahlı, iri taşçikli, gri özlü.
- Fig. 8/ 5 Sos. Elde yapım, Ç: ?, orta kum katkıli, pembe özlü.

Grup G Koyu Kırmızı-Gri Kırçilli Kaplar:

- Fig. 9/ 1 Pulur, çarkta yapım, Ç: 15.6 cm, içi-dışı koyu kırmızı-gri kırçilli, iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 9/ 2 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 9/ 3 Sos III, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı kahverengi-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 9/ 4 Saztepe, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, iri kum katkıli, taşçikli, siyah özlü.
- Fig. 9/ 5 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu kırmızı-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, iri kum katkıli.
- Fig. 9/ 6 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahverengi-gri enine kırçilli, dışı iyi perdahlı, iri kum katkıli, taşçikli.

Grup H İyi Fırınlanmış Koyu Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 10/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 17.8 cm, içi-dışı siyaha yakın koyu kahverengi astarlı çok iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 10/ 2 Sos, elde yapım, Ç: ?, koyu kahverengi astarlı, iyi perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 10/ 3 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, siyaha yakın koyu kahverengi astarlı, çok iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 10/ 4 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: 14 cm, koyu kahverengi astarlı, iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 10/ 5 Sos III, çarkta yapım, Ç: 13.2 cm, siyaha yakın kahverengi astarlı, iyi perdahlı, ince kum katkıli.

Grup İ İyi Fırınlanmış Sütlü Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 11/ 1 Saztepe, çarkta yapım, Ç: 26 cm, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 11/ 2 Karaz, çarkta yapım, Ç: 18 cm, içi-rışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı orta kum katkıli.
- Fig. 11/ 3 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 18 cm, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 11/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, orta kum katkıli, açık gri özlü.
- Fig. 11/ 5 Sos, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahverengi astarlı, perdahlı, orta kum katkıli, koyu kahverengi özlü.
- Fig. 11/ 6 Sos, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, orta kum katkıli.

Grup J İyi Fırınlanmış Pembe Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 12/ 1 Ağrı-Toklucak, çarkta yapım, Ç: 19.6 cm, içi-dışı pembe hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 12/ 2 Sos, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.
- Fig. 12/ 3 Ardahan-Kalecik, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı, içten dışa, gri-kavuniçi özlü.
- Fig. 12/ 4 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu pembe hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 12/ 5 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 12/ 6 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: 17.2 cm, içi-dışı koyu pembe, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.
- Fig. 12/ 7 Şirinlikale, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu pembe, perdahlı, orta kum katkı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 13/8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 28.4 cm, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 13/ 9 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu pembe hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 13/10 Artahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 13/11 Ardahan-Kamecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, orta kum katkı.
- Fig. 13/12 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe hamurunun rengine, orta kum katkı.
- Fig. 13/13 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı, açık gri özlü.
- Fig. 13/14 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, iri taşçıklı, açık gri özlü.
- Fig. 13/15 Sos III, çarkta yapım, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı, taşçıklı.

Grup K Sarımsı Kırmızı Kaba Kaplar:

- Fig. 14/ 1 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 27 cm, sarımsı pembe, hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, gri özlü.
- Fig. 14/ 2 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 17.4 cm, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, gri özlü.
- Fig. 14/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 19 cm, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, gri özlü.
- Fig. 14/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21.4 cm, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/ 5 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21 cm, kırmızımsı sarı hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/ 6 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/ 7 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.

- Fig. 15/ 8 Pulur, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı pembe hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal.
- Fig. 15/ 9 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızımsı sarı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/10 Pulur, çarkta yapım, Ç: ?, pembemsi sarı hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal.
- Fig. 15/11 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, pembemsi sarı hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal.

Grup L Bulamaç Türü Mika Astarlı Kaplar:

- Fig. 16/ 1 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 23.4 cm, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gri özlü.
- Fig. 16/ 2 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 19.4 cm, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gri özlü.
- Fig. 16/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 25.4 cm, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gru özlü.
- Fig. 16/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gri özlü.
- Fig. 16/ 5 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı.

Grup M Bulamaç Türü Hamuru Mikalı Kaplar Kaplar:

- Fig. 17/ 1 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21.4 cm, pembe mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, siyah özlü.
- Fig. 17/ 2 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 15. 4 cm, sarımsı kırmızı mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal
- Fig. 17/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, pembe mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal. Gri özlü.
- Fig. 17/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, pembe mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, siyah özlü.
- Fig. 17/ 5 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı mikalı hamurunun renginde. İri kum ve ince beyaz mineral katkı, taşçıklı, düzeltilmiş, gri özlü.

Grup N Kırmızı Kalın Astarlı Kaplar:

- Fig. 18/ 1 Sos, çarkta yapım, Ç: 15.6 cm, sarımsı hamurlu, perdahlı, koyu kırmızı kalın astar dışta keskin omuz çizgisinin altına, içte omuz çizgisine kadar uygulanmış, astarlı bölgeler yeniden perdahlanmış, ince kum katkı.
- Fig. 18/ 2 Uzunahmet, elde yapım, Ç: 17 cm, içi-dışı koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 18/ 3 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı hamurlu, içi-dışı kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 18/ 4 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.
- Fig. 18/ 5 Alaca, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı hamurlu, koyu kırmızı kalın astar kabın dışına ve iç ağız kenarının omuz bölgesi ortalarına kadar uygulanmış, astarlı bölgeler yeniden perdahlanmış, ince kum katkı.

- Fig. 18/ 6 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig. 18/ 7 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, soluk kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig.19/ 8 Sos III, çarkta yapım, Ç: 14. cm, kahverengiye yakın koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, iri kum katkılı.
- Fig. 19/ 9 Cinis, çarkta yapım, Ç: 24.6 cm, kahverengiye yakın koyu kırmızı kalın astarlı, iyi perdahlı, iri kum katkılı.
- Fig. 19/10 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı. Gri özlü.
- Fig. 19/11 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı.
- Fig. 19/12 Kars-Azat, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı kalın astarlı, çok iyi perdahlı, iri kum katkılı.

Grup O Kazıma-Baskı Bezemeli Kaplar:

- Fig. 20/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 27 cm, kahverengi hamurunun renginde, düzeltilmiş, omuzda baskı bezek bant, iri kum katkılı, taşçıklı.
- Fig. 20/ 2 Pultur, çarkta yapım, Ç: 23.6 cm, kahverengi hamurunun renginde, düzeltilmiş, omuzda baskı bezek bant, iri kum katkılı, taşçıklı.
- Fig. 20/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı, hamurunun renginde, perdahlı, omuzda içi taranmış üçgen kazıma bezek, iri kum katkılı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 20/ 4 Karaz, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı kalın astarlı, iyi perdahlı, omuzda içi taranmış üçgen kazıma bezek, beyaz macun ile doldurulmuş, ince kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 20/ 5 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, karın bölgesinde baskı bezek bant, bezek bandı sarımsı hamurunun renginde, diğer bölgeler kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig. 21/ 6 Karaz, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, içi-dışı kırmızı kalın astarlı, iyi perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig. 21/ 7 Bulamaç, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, kiremit kırmızısı hamurunun renginde, düzeltilmiş, içi-dışı kırmızı-siyah alacalı, ince kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 21/ 8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, soluk kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı.
- Fig. 21/ 9 Aşkale, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, kalın astarlı, kahve-siyah alacalı yüzeyli, iri kum katkılı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 21/10 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, devetüyü hamurunun renginde, kaba perdah izleri, ince kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 21/11 Uzunahmet, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 21/12 Sos III, elde (?) yapım, Ç: ?, kazıma bezek, gri hamurunun renginde, iri kum katkılı, kaba mal.
- Fig. 21/13 Kars-Azat, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, içi-dışı siyah iyi perdahlı, orta kum katkılı, siyah özlü.

Fig. 21/14 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, içi-dışı koyu kırmızı ince astarlı, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.

Grup P Yivli Kaplar:

Fig. 22/ 1 Cinis, çarkta yapım, Ç: 27.4 cm, omuzda üç sıra yiv, sarımsı kırmızı hamurunun renginde, düzeltilmiş, iri kum katkı, taşçıklı, açık gri özlü.

Fig. 22/ 2 Pulur, çarkta yapım, Ç: 15.4 cm, omuzda yivi andıran profil, pembemsi hamurunun renginde, düzeltilmiş, orta kum katkı.

Fig. 22/ 3 Karaz, çarkta yapım, Ç: 13.4 cm, omuzda iki sıra yiv, kırmızı hamurunun renginde, perdahlı, çark izleri yok edilmemiş, ince kum katkı.

Fig. 22/ 4 Şirinlikale, çarkta yapım, Ç: 19.4 cm, omuzda iki sıra yiv, sarımsı kırmızı hamurunun renginde, düzeltilmiş, ince kum katkı.

Fig. 23/ 5 Sos, çarkta yapım, Ç: 18.4 cm, omuzda derin yiv, kiremit kırmızısı hamurunun renginde, içi-dışı perdahlı, orta kum katkı.

Fig. 23/ 6 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: 15 cm, omuzda tek yiv, sarımsı kırmızı hamurunun renginde, düzeltilmiş, ince kum katkı.

Fig. 23/ 7 Cinis, çarkta yapım, Ç: 15.2 cm, omuz çizgisinde tek yiv, sarımsı pembe hamurunun renginde, dışı perdahlı, orta kum katkı.

Fig. 23/ 8 Sos III, çarkta yapım, Ç: 12 cm, omuzda iki sıra yiv, kırmızı hamurunun renginde düzeltilmiş, ince kum katkı.

Seramik Gruplarının Genel Değerlendirilmesi ve Çevresel İlişkileri:

Sos kazılarında ve yüzey araştırmalarında ele geçirilen seramik malzeme arasında GRUP A'yı (Fig. 1; 2) bol örnekle temsil eden siyah yüzlü kaplar, Karaz türü kapların, bu yönüyle bölgedeki geleneğinin sürdürüldüğünü göstermektedir. Koşayve Vary'ye³⁴ göre bu tür kaplar, Pulur mezarlarında da mevcut idi. Bu öylesine katı bir gelenektir ki Erzurum çevresinde, çarkın çömlekçilikteki işleyişi bilinip, gündelik hayatta iyice kullanıldığı günlerde dahi, bir grup mal, tıpkı "Kazvinli ve Herathı eski ustaların" yüzyıllar boyu saygıyla sürdürülen resim (minyatür) gelenekleri gibi, inatla eski gelenekte yapılmaya devam edilmiştir, ta Urartu içlerine kadar. Bu, MÖ dördüncü binden birinci binin başlarına dek³⁵ şu ya da bu şekilde, Karaz ile başlayan geleneğin terk edilmediği anlamına gelir. Hiç şüphe yoktur ki, Karaz seramiğini özgünleştiren unsurlar, örneğin resimsel kabartma desenler, hiç değilse, MÖ ikinci binin ikinci yarısından itibaren tamamen ortadan kalkmıştır; ama yine de, geleneğe damgasını vuran diğer öğelerden, kabı ısrarla elde şekillendirme adeti, kaba mükemmel bir parlaklık kazandırma, güzeli yaratma kaygısı ve siyah rengin çekici alışkanlığı kolay kolay terk edilmemiştir.

Siyah yüzlü kapların yakın çevredeki en yakın paralelleri Sevan Gölü'nün batısında yer alan Karmir-Blur'da keşfedilmiştir. Ermenistan

³⁴ Koşa ve Vary 1964, s. 49.

³⁵ Daha da ileri gidersek bu gün de Erzurum köylülerinin, kullandıkları kendi kaplarını yaparlarken, bilmeden tıpkı Karaz tekniğini uyguladıkları gibi.

Bilimler Akademisi ve Ermitaj Müzesi adına 1939'da başlatılan Karmir-Blur kazılarında, ünlü Urartu yerleşmeleri ortaya çıkartılmıştır³⁶. Tıpkı Doğu Anadolu'da olduğu gibi, göz kamaştırıcı Urartu kalıntıları Karmir-Blur'un erken yerleşmelerinin de soruşturulabilmesini bir bakıma arka plana düşürmüştür. Bu soruşturmalardan birini gerçekleştiren Sorokin'in³⁷ Karmir-Blur'un Protourartu (dourartu= Karmir-Blur IV)³⁸ yerleşmelerine ilişkin olarak tanıttığı kapların büyük bir kısmı siyah perdahlılar 'dan oluşmaktadır. Burada tanıtılan örnekler, GRUP A'ya girenlerin yakın benzerleridir. Sorokin³⁹, bu seramik grubunu MÖ 12. yüzyıla tarihlemektedir⁴⁰. Sorokin'in⁴¹ Protourartu yerleşmeleri için önerdiği tarihi destekleyen en çarpıcı buluntulardan biri de taştan öğütme tokacıdır. Bu özgün şekle sahip araç Güney Kafkasya'da, yalnızca, MÖ 12. yüzyıla tarihlenen mezarlarda rastlanan nadir belgelerden biridir⁴².

Erzurum ve Van Müzelerinde tarafımızdan yapılan araştırmalarda, tümü müsadere ve satın alam yoluyla edinilen kaplar arasında, MÖ ikinci binin ikinci yarısına tarihlenebilecek nitelikte gruplarca çanak-çömleğe rastlanmıştır. Henüz çalışılmamış olan bu kaplardan Van'da olanların bir kısmı, resim ve çizim verilmeksizin Çilingiroğlu⁴³ tarafından bilim dünyasına duyurulmuştu. Diğer yandan Van Gölünün kuzeydoğu kıyısındaki Ernis'te Türk arkeologlarca gerçekleştirilen kazılarda ele geçirilen sayısız kap içinde siyah yüzlülerin de varlığı bildirilmektedir. Kazıları 1962'de yapıldığı halde bilim dünyasına tanıtılma şansını elde edemeyen Ernis buluntuları, 25 yıl aradan sonra, yalnızca yazılı olarak Sevin⁴⁴ tarafından yayınlanabilmiştir. Buna göre yaklaşık 200 kap içinde siyah yüzlüler de yer almaktadır. Yazar, doyurucu bir inceleme yapabilme imkanı bulamadığını kaydettiği Ernis buluntularının bir kısmını, bezeme durumu ve mal türlerine göre dolaylı olarak Güney Kafkasya'daki benzerlerinin tarihlendiği MÖ 13.-11. yüzyıllar arasında görmek istemiştir.

GRUP C ve D'de incelenen gri-siyah, kırmızı-siyah alacalı kaplar (Fig. 4; 5; 6) Smirnov'un⁴⁵ Kuzey Kafkasya, Tarki nekropolü, MÖ ikinci binin son yüzyılına tarihleyerek açıkladığı erken gömmelerinde bulunan, çarkta yapılmış kaplarla karşılaştırılabilmektedir. Caferov ve Kesamanlı'nın⁴⁶

36 Piotrovskii 1969. s. 69-72.

37 Sorokin 1958, s. 149 vd, Res. 2/ 1-3; 3/ 6/ 1-6; 7/ 1-3; 8/ 1-9; 9; 10/ 1-5.

38 Martirosyan 1964b, s. 32; Sulimirski, 1967: 66.

39 Sorokin 1958 s. 163; Karmir-Blur IV. katmana ilişkin olarak M.Ö. 1100 önerisi için bkz. Sulimirski 1967, s. 66 ve krş. Martirosyan 1964b, s. 32.

40 Karş. Muncayev ve Smirnov 1958, Res. 3/ 3-5; Smirnov 1960, Res. 10/ 3, 5; Stankeviç 1960, Lev. LXX/ 3; LXXXIV/ 6; Res. 72/ 1,3; Gureviç 1960, s. 406, Res. 18/ 1-3.

41 Sorokin 1958, s. 149 vd.

42 Karş Krupnov 1951, Res. 10/ 1, 2; 27/ VII/ 1; Markovin 1960, Res. 12/ 99; 46/ 90; 50/ 37; Deopik ve Krupnov 1961, Res. 9/ 12; Markovin 1964, Res. 1/ 90) (Lev. 109.

43 Çilingiroğlu 1984, s. 25-26.

44 Sevin 1987b, s. 37-39.

45 Smirnov 1951, s. 22vd, Res. 19/ 2, 5; 20/ 1, 2, 10, 12; 22/ 3.

46 Caferov ve Kesamanlı 1979, s. 75 vd.

Kayakent-Horocoyev kültürünün tipik özelliklerini yansıttığı ifadesini kullanarak tanımladığı ve MÖ erken birinci binyıla verilen Haçbulak kurganlarına ait kaplarla karşılaştırılabilmektedir. Diğer yandan dış yüzleri tamamen siyah, fakat içleri sarımsı, pembe, sütlü kahve hamurlarının renginde perdahlı kaplarla teşkil edilen GRUP E örnekleri, bölgedeki Karaz kültürlerinden Erken Demir Çağı kültürlerine taşınan bir geleneğin temsilcileridir. Altınova'da "Erken Tunç Çağı I" evresiyle ilişkilendirilen Tepecik 9-14 katmanlar arasında rastlanan, dışı tamamen siyah, içi kahverengimsi kırmızı, pembe olan kaplar⁴⁷, GRUP E kaplarının, Arsebük'ün⁴⁸ de dikkat çekmiş olduğu gibi ağız üstü kapatılarak fırınlandıkları için içte ve dışta böyle bir renk farklılaşmasına uğrayan bu tip kaplar, benzerlerinin Karaz, Pulus, Güzelova kazılarına ait, Karaz türü yayınlanmamış örnekler içinde mevcut olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Erken Demir Çağına ait olan GRUP E örneklerinin benzerlerine, yayınlanmış Güney Kafkasya malzemesi içinde rastlanmamıştır.

Grup E (Fig. 7) örnekleri, iç içe girmiş, ince hatlar halindeki, sarı-gri-siyah karışımı, fırınlanma sonucu değil, fakat bir perdah alacalanması ile özellik kazanan ve adı burada kırçılı kaplar diye ifade edilen kaplar (Fig. 8; 9) gibi⁴⁹ MÖ üçüncü binyıldan ikinci binin sonlarına iletebilmiş yerli Doğu Anadolu geleneğinin temsilcileri gibidirler.

GRUP F (Fig. 8) ve G'yi (Fig. 9) oluşturan, kırmızı-devetüyü-gri kırçılı kapları da bir önceki gruptakiler gibi, Doğu Anadolu'nun MÖ üçüncü bine uzanan seramik geleneğinin⁵⁰ ikinci binin sonlarına uzanan devamı olarak nitelendirmek mümkündür.

GRUP H-J'de (Fig. 11-13) toplanan, sütlü kahverengi ve pembe hamurlarının renginde astarlı, perdahlı kapların bir kısmı ile, Orta Fırat havzasında "Erken Demir Çağı" na ait edilen ve tarihleri MÖ 8. yüzyıldan daha erkende olmayan seramik grupları⁵¹ arasında da ilişkiler kurmak mümkündür. Erzurum ve Kars çevresinde yaygın, ancak Sos III'de az örnekle temsil edilen GRUP İ ve J seramiğinin büyük bir bölümünü, ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş yuvarlak profiller de dikkate alınırsa⁵², MÖ 10. yüzyıldan daha sonrasına da tarihlenmek mümkündür.

GRUP K (Fig. 14; 15) seramiği, pek çok yönden Russell'ın⁵³ kendi gruplaması içinde GROUP GG kapsamına aldığı, Malatya, Elazığ, Muş, Van bölgelerine ait, muhtemelen MÖ geç ikinci., eken birinci bine tarihlenebilecek nitelikteki kapları andırmaktadır.

47 Bkz. Arsebük 1974, s. 41, 108, Lev. 64 ve 65.

48 Arsebük 1974, s. 44, dn. X.

49 Bkz. Arsebük 1974, s. 43.

50 Krş Arsebük 1974, s. 43.

51 Hauptmann 1972, Lev. 67/ 1, 2; Sevin 1987a, Res. 14/ 69, 13, 16; Sevin 1988, Res. 5/ 2, 5, 3; 6/ 3; 19/ 3; 22/ 3; 27/ 4-6, 11, 15; 43/ 6, 7; Sevin 1989a, Res. 33/ 3; 39/ 3-5, 7, 21; 40/ 7, 10, 11; 41/ 3.

52 Karş. Çilingiroğlu 1988, Res. 20/ 883.

53 Russell 1980, s. 36-37, 87-90.

GRUP L ve M'yi (Fig. 16) oluşturan, hamuru ve astarı mikalı kaplar tamamen "Bulamaç höyüğe özgü bir mal türü" gibi görünmektedir. Muhtemel tarihleri ise, tümü değil fakat büyük bir bölümü, gerek yapım teknikleri gerekse profilleri itibarıyla, Dilkaya mezarlığının erken gömmelerinde bulunan örnekler için ön görülen tarihlerde (MÖ 10. yy), belki 11. yüzyılda aranmalıdır⁵⁴. Ayrıca belirtmek isterim ki, bu tür kaplar tamamen Bulamaç'a özgüdür, Erzurum'un diğer merkezlerinde görülmemişlerdir ve Orta Çağ "mikalı kapları"yla büyük bir ihtimalle ilgileri yoktur..

Sos III'de bol örnekle temsil edilen kırmızı, kalın astarlı iyi perdahlı kaplar (GRUP N) (Fig. 18; 19) Erzurum ve Kars çevresinde sık rastlanan bir seramik grubunu oluştururlar. Kökten'in⁵⁵ Kars, Azat, Dündartepe höyüğünde gerçekleştirdiği sondajlarda, Urartu katmanının altında tespit ettiği ve "Hitit" diye adlandırdığı katmanda ortaya çıkan kırmızı yüzlü perdahlı çanak-çömlek topluluğu, tarafımızdan Azat'ta ve Ardahan çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında derlenen ve GRUP N'de toplanan seramiklerle benzerlik içindedir.

Pulur ve Sos kazılarında keşfedilen kap formları içinde, Erken Demir Çağı için tipik olan şekillerden biri de, Erzurum çevresinde yaygın olan, keskin profilli çanak ve kaselerdir. Bu tip kapların, (tek renkli) benzerleri, MÖ ikinci binin ortalarına tarihlenen Haftavan Tepe VIB'de bol örnekle⁵⁶ temsil edilmektedirler. Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış örneklerden Fig. 1/1; 3/3'deki kaseler, Haftavan Tepe'nin⁵⁷ Fig. 96/16; 121/1'de tanıtılan kaselerini andırır. Burada Fig. 1/ 4; 3/ 5; 4/ 4; 8/ 2, 5; 9/ 2; 10/ 1; 12/ 3; 15/ 9, 10; 16/ 4; 17/ 3; 17/ 7; 19/ 12'deki, ağız kenarları dışta bant şeklinde kalınlaştırılmış kase ve çanaklar, Haftavan Tepe'nin aynı katmanına ait bazı örneklerle⁵⁸ yakın ilişkileri söz konusudur.

Erzurum çevresinde çok yaygın olmayan bir formu temsil eden, basit ağız kenarları içe dönük, keskin profilli çanak ve kaseler (Fig. 2/ 10; 3/ 4; 6/ 9, 10; 13/ 12; 14/ 1) yine Haftavan Tepe'nin aynı katmanına ait tek renkli kapları içinde, kendilerine şekilsel analogiler⁵⁹ bulabilmektedirler. Ağız kenarları dışa açık (Fig. 5/ 1; 16/ 2, 3; 17/ 2, 5; 18/ 1, 2) ve dışa kıvrık (Fig. 2/ 6-8; 9/ 5; 11/ 5, 6; 12/ 6, 7; 14/ 2, 4; 15/ 7, 8; 16/ 1, 5; 17/ 1, 4) yuvarlak ve keskin profilli çanak ve kaselerin benzerlerine, Van bölgesinde⁶⁰ ve Batı İran'da⁶¹ MÖ 13-9 yüzyıllara tarihlenen malzeme grupları içinde rastlanmaktadır. Sos III'e ait olanlar ve aynı mal türüne dahil olan diğer bir

54 Çilingiroğlu 1987, s. 85, Res. 14/ 3, 4; 15/ 5, 7, 10.

55 Kökten 1953, s.177.

56 Edwards 1983, Fig. 83; 87; 96; 98; 121.

57 Edwards 1983

58 Edwards 1983, Fig. 103/ 1-5; 104/ 1-13; 105/ 2, 15, 16; 107/ 1-5.

59 Edwards 1983, Fig. 83/ 2, 3; 96/ 8, 15.

60 Çilingiroğlu 1986, s. 155; Çilingiroğlu 1987, Res. 14/ 3, 4; 15/ 5-10; Çilingiroğlu 1988, Res. 20/ 180, 307, 112.

61 Young 1965, Fig. 6/ 2, 4, 6; 7/ 8; 8/ 8; Medvedskaya 1982, Fig. 2/ Grup IIIa1, b3/ Hasanlı V; 4/ 8, 12; 6/ 1, 2, 7, 8.

kaç örnek dışında, özellikle Bulamaç örnekleri, muhtemelen Hasanlu IV'e (Orta Demir Çağı: Demir II)⁶² ve Dilkaya'nın MÖ 10. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen örnekleriyle⁶³ aynı tarihten olmalıdır. Son anılan karşılaştırma örnekleri, Bulamaç'ın kaba malları (GRUP L, M) ile hemen hemen aynı niteliktedirler. Diğer taraftan çarkta yapılmış GRUP L ve M'ye ait bu keskin profilli kaplar ile, çoğu elde yapılmış, astarlı, genellikle iyi perdahlanmış keskin profilli kaplarla (Fig. 1/ 1; 11/ 5, 6; 18/ 1, 6; 2/ 8; 9/ 5; 18/ 1, 5) karşılaştırmak -şekilleri dışında- mümkün değildir. Dolayısıyla Sos III'e ait ve onlarla bir tutulan örnekler MÖ 12. yüzyıl civarı olarak önerdiğimiz Pulur mezarları ile, Bulamaç'a ait olanlar ise, bir ihtimal Dilkaya'nın 10. yüzyıla verilenleriyle çağdaş olmalıdır.

Ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş çanaklar arasında, Sos III'e ait olanları (Fig. 4/ 2; 6/ 6; 7/ 13), eğer "sızma" değilseler, MÖ 12. yüzyıldan daha geç bir döneme tarihlenmek yanlış olur. Güney Kafkasya'da ve Batı İran'da⁶⁴ tam paralelleri olmayan bu kaplar mevcut Van bölgesi malzemesi içinde de kendilerine analogiler bulamazlar.

Kap yüzeylerinin, yiv, baskı veya kazıma yöntemiyle süslenişinin, Doğu Anadolu Erken Demir Çağı çanak-çömlekçiliğinin bir başka tipik yönü olduğu anlaşılmaktadır. Baskı bezeme, kapların gövdelerine "başak" motifi (Fig. 20/ 1, 2, 5) kazıma bezeme ise, içi taranmış çubuklar (Fig. 21/ 1-3), üçgen dizileri (Fig. 20/ 3-4; 21/ 4-6) ve diğer geometrik motifler (Fig. 21/ 7-9) şeklindedir. Batı İran'da MÖ ikinci binyılın ikinci yarısı içinde, Kafkasya'da biraz daha erken⁶⁵ dönemlerde yaygınlaşan kazıma bezeme, ileride tartışılacağı gibi Orta Asya'da ikinci binin başlarından itibaren, özellikle de Güney Moğolistan, Merkezi Kazakistan steplerinde ve Fergana vadisinde (Özbekistan-Kırgızistan-Tacikistan sınırlarının kesiştiği, oturumu dar, bitek topraklar) tek renkli kapların dekore edilmesinde vazgeçilmez bir teknik olmuş, binyılın ikinci yarısında ise, kap yüzeyleri bu teknik ile yapılan motiflerin inanılmaz zenginliğine boğulmuştur adeta. Bu çalışmamızda tanıtılan, Doğu Anadolu'ya ilişkin örneklerin sayısı elbette çok azdır, ancak Erzurum, Van ve diğer bölge müzeleri, bu tür bezenmiş, hem de sağlam örneklerle tıka basa doludur, ne var ki, kazıların sayısal yetersizliğinden, MÖ ikinci binyılı temsil eden kaplar tarafından içerilen kazıma bezeme geleneğinin, Doğu Anadolu kültürlerindeki yatay ve düşey varoluşları hakkında neredeyse hiç bir şey bilinmemektedir.

Pulur kazı malzemesi içinde yer alan, Erken Demir Çağına (belki MÖ ikinci binyılın ortalarına) tarafımızdan tarihlenmek istenen içerlek kaideli çanağın omuzundaki kazıma geometrik bezemeler içi taranmış çubuklarla oluşturulmuştur⁶⁶. Fig. 21/ 6-8'dekilerden başka, Sos höyüğün yaklaşık 100-150 metre batısındaki düzlük alanda bulunduğu bildirilen ağız kenarı kırık,

62 Young 1965, Fig. 6/ 2, 4, 6; 7/ 8.

63 Çilingiroğlu 1988, Res. 20/ 180, 307, 112.

64 Karş. Edwards 1983, Fig. 121/ 1, 4; 125/ 10.

65 Blz. Kuftin 1941, Lev. LXXV; LXXXVI, Lev. 110.

66 Karş. Kuftin, 1941, Lev. LXXXVI.

elde yapılmış çömlek⁶⁷ aynı teknik ve şekilde bezenmiştir. Yüksekliği 35 cm, ağız çapı 15 cm, karın genişliği 34 cm, kaide çapı ise 10 cm'dir. Ağız kenarı muhtemelen dışa kıvrıktır; boyun bölgesinden gövdeye geçişler iç bükey, gövdeden kaideye ise yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Fırınlanırken tümüyle oksitlenmiş bir yüzünden anlaşıldığı gibi devetüyü, sarımsı pembe hamurunun renginde kalın astarla kaplanmış ve iyi perdahlanmıştır. Kof denebilecek nitelikte iyi işlenmemiş hamuru orta irilikte kum katkıdır. Fırınlanma koşulları gereği, kabın yaklaşık yarısı indirgenmiştir. Oksitlenmiş yüzünün tamamı, indirgenmiş yüzünün ise bir bölümü korozyon tabakasıyla kaplıdır. Boyunun alt kısmında, içi taranmış birbirine paralel iki çizgi kuşak yer alır. Şişkin karın üzerine işlenmiş geometrik motifler kuşaklardan alttakine ulaşmıştır. İlk incelemelerde, kazınmış hatların içinde görülen beyaz renkli kalıntıların korozyondan kaynaklandığına hükmedilmmişti. V.Sevin'in uyarılarıyla, daha sonra tekrar incelenen beyaz kalıntıların bezemenin bir parçası olabileceği dikkate alındı. Karaz'dan bir örneğin (Fig. 21/ 6) kazınmış hatların beyaz macunla doldurulmuş olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu tip örneklerin, beklentileri destekleyebilecek çoklukta olmayışı, ayrıca beyaz korozyon tabakasının kap üzerindeki yoğun mevcudiyeti, çömleğin bezeme tekniğinin ayrıntısı üzerinde doğru bir hükme varılmasını güçleştirmiştir.

Bu tür bezemeli örneklerle, Trialeti kurganlarının MÖ ikinci binin ilk ve ikinci yarısına ait gömmelerinde rastlanmaktadır. Beštaşeni'nin "eneolit" diye adlandırılan tabakasına ait edilen örneklerden birinin⁶⁸ yüzeyine iki sıra, içleri taranmış zig-zag çubukları kazınmıştır. Binyılın ikinci yarısına tarihlenen diğer örneklerde⁶⁹ içi taranmış çubuklarla değişik geometrik motifler elde edilmiştir. Son anılanlarla aynı tarihten olan başka biri çömleğin⁷⁰ omuzlarından karın altına dek sarkan geometrik desenler, içi taranmış çubuklarla oluşturulmuştur. MÖ ikinci binin ikinci yarısından itibaren Yenisey Vadisinde, Andronovo kültürü içinde, tamamen kendine özgü kültür özellikleriyle, birden bire ve "yabancı bir unsur"⁷¹ olarak belirlediği tartışılan Karasuk kültüründe⁷² ve MS 6.-7. yüzyıl Türk Dönemi balballara çok benzeyen, ancak bu kez farklı olarak, üst tarafı koç başı figürüyle tamamlanmış, 2-5 metre uzunluğundaki mezar taşları ve/veya stelleriyle ünlü Okunyevo (MÖ ikinci binin ortaları) kültüründe⁷³ ve Merkezi Kazakistan ve Fergana havzasında⁷⁴, binyılın sonlarına doğru Güneybatı

67 Güneri 1988, Res. 2/ 1.

68 Kuftin 1941, s. 230, Lev. CXXII/ 3.

69 Kuftin 1941, s. 227, Lev. LXXXV/ 4-7.

70 Kuftin 1941, Lev. LXXV/ 1.

71 Sulimirski 1970, s. 305.

72 Kriftova-Grakova 1955, s. 152-160, Lev. V/ 26-32; Sulimirski 1967, s. 78-79.

73 Savinov ve Podol'skiy 1997; Kizlasov 1986; Sulimirski 1970, Fig. 72/ 3.

74 Kriftova-Grakova 1951, s. 181, Res. 18/ 15.

Kafkasya'da, tek renkli seramik içinde bu tür bezemeli kaplara, hatta madeni eserlere sıkça rastlanır⁷⁵.

İçi taranmış üçgen dizisi motifini içeren üç parçadan biri (Fig. 21/ 10) keskin profilli kase, diğer ikisi (Fig. 21/ 9, 11) iri çömlek türü kaplara aittir. Tarafımızdan derlenebilmiş olanların azlığı yanıltıcı olabilir, ancak Erzurum, Van ve bölge müzelerinde tam bu anlayışta süslenmiş kapların inanılmaz çokluğu, bilimsel yöntemlerle elde edilmemiş olmalarına rağmen, bunların bölgedeki geleneğinin gerçek mevcudiyetinin işaretleri sayılmalıdır.

Seramiğin hamuru nemliyen kazınarak⁷⁶ gerçekleştirilen söz konusu üçgenler, kap şekillerine göre, omuz boyun ya da karın bölgesinde, daima diziler şeklinde, sivri uçları aşağı ya da yukarı gelecek şekilde düzenlenmiştir. İçi taranmış üçgen dizileri, tüm Asya'da, geniş orman ve step alanlarda, en fazla benimsenmiş motiflerden biridir. Erken örnekler, MÖ geç üçüncü., erken ikinci binde görülmeye başlar; Kuzey Kafkasya'da, ikinci binin ilk çөгüğüne tarihlenmek istenen, ancak gerçekte ise, diğer özellikleri bakımından, binyılın ortalarından daha evveline gitmesi mümkün değil gibi görünen, kazıma tekniği ile de ilginç, ender örneklerden biri⁷⁷, Dağıstan'ın Tarki mezarlarında keşfedilmiştir. Şişkin karınlı çömleğin omuzunda yer alan motif, kaba ve düzensiz hatlarla, adeta oyulmuştur. Bu motif Kafkasya'da ancak MÖ ikinci binin ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlar. Merkezi Kafkasya'nın Piatigorsk ve Stavropol bölgelerinde bulunan ince hatlarla kazınmış, uçları aşağıya sarkık üçgen dizilerini omuzlarında bulunduran geniş ağızlı çömlekler⁷⁸, binyılın ,yine en erken, ortalarına ait olması gereken malzeme içinde yer almaktadır. Kuzey Kafkasya'da, Nal'çik kültürüne ait, çift küçük kulplu, geniş ağızlı çömlek⁷⁹ ve aynı bölgenin doğusundaki Kislovodsk⁸⁰ ve Konstantinopol platosunda⁸¹, uçları aşağı sarkık, içi taranmış üçgen dizilerini omuz ve kaide çevresinde bulunduran ağız geniş çömlekler yine MÖ ikinci binin ortalarına tarihlenirler⁸². Aşağı Volga havzasının Kuibişevska bölgesinde keşfedilen toplam 11 kurganda ele geçirilen seramik malzeme, bezemeleri bakımından ilginç bir manzara sergilemektedir. Genellikle keskin profilli ve ona yakın yuvarlak profilli çanakların ağız kenarları, omuzları, omuz altları noktalama ve kazıma suretiyle yapılan içi taranmış üçgen dizilerinin çeşitlemeleriyle

75 Martirosyan 1964b, s. 32.

76 Martirosyan 1964b, s. 32.

77 Krupnov 1951, s. 229, Res. 2a; Markovin 1960, Res. 50/ 128.

78 Markovin 1960, Res. 9/ 47, 49, 54.

79 Markovin 1960, Res. 13/ 86.

80 Markovin 1960, Res. 40/ 5, 9.

81 Markovin 1960, Res. 50/ 79.

82 Markovin 1960, s. 31 vd.

kaplanmışır⁸³. Merpert⁸⁴ çatal bezekli diye tanımladığı, içi taranmış üçgen dizilerinin içerildiği kapları, MÖ ikinci binin ikinci yarısına tarihlemektedir. Kuzey Kafkasya'da aynı zaman aralığına tarihlenen Abşevo kültürünün I no'lu Bykovo kurganına ait keskin profilli çanakların⁸⁵ omuzu, içi düzensiz çizgilerle ve sık taranmış iri üçgenlerle bezenmiştir. Kayakent-Horocoyev kültürünü temsil eden şişkin karınlı dar kaideli iri çömleklerin⁸⁶ boyunda ve karın altındaki şevron bantları arasında kalan alana yerleştirilmiş üçgenler, son sunulan örneklerdeki gibi sık çizgilerle taranmıştır. Kafkasya'da MÖ ikinci binin sonlarına tarihlenen bu tür bezemeli diğer örnekler boyunlu ve boyunsuz çömlek⁸⁷ ve derin çanak⁸⁸ türü kaplardır. Karasuk kültürü ile ilgili (MÖ 1350/1300), Merkezi Kazakistan'ın Tasty-Butak 1 (Andronovo-Karasuk kültürleri) gömmelerinde bulunmuş olan onlarca çanak-çömlek, içi taranmış üçgen motifinin akla hayale gelmeyecek şekilsel versiyonlarıyla bezenmiştir⁸⁹. Üçgen dizileri, pek çoğu derin çanak ve küçük çömlek türü kapların, ağız kenarlarına veya gövdelerine uçları aşağı sarkar biçimde⁹⁰, sivri uçları ağız kenarına değer biçimde⁹¹ kazanmıştır. Motifler genellikle düzensiz ve paralel olmayan hatlardan oluşur. Üçgen dizileri bazı kaplarda⁹² birbirine paralel çok sıralı bezeme bantları şeklindedir. Oзера bölgesinde⁹³ Alakul kurganlarının MÖ 14.-13. yüzyıl⁹⁴ gömmelerinde ele geçirilen çok sayıda çömlek türü kapların ağız kenarı ve gövdelerine olduğu kadar⁹⁵ kaide çevresine de⁹⁶ içi taranmış üçgen dizisi kazanmıştır. Özellikle de Merkezi Kazakistan, Urallar ve Güney Sibirya orman-step alanlarında bu denli yaygın olan söz konusu bezeme geleneği, Avrasya'da da, örneğin Srubnaya kültüründe⁹⁷ ve Komarov⁹⁸, Oзера⁹⁹,

83 Merpert 1954, Res. 7/ 6; 7. Kurgan, 5. Gömme; 12/ 5. Kurgan, 11. Gömme; 11/ 1: 5. Kurgan, 11. Gömme; 6: 5. Kurgan, 15. Gömme; 11: 5. Kurgan, 23. Gömme; 12/ 1, 4, 7: 5. Kurgan, 27. Gömme; 17/ 4: 1. Kurgan, 5. Gömme; 20/ 7: 1. Kurgan, 5. Gömme; 28/ 1, 3: 5. Kurgan, 2. Gömme; 29/ 1: 5. Kurgan, 12. Gömme, 12: 5. Kurgan 21. Gömme; 35/ 2: 7. Kurgan, 1. Gömme

84 Merpert 1954, s. 150.

85 Smirnov 1960, Res. 8/ 6; karşı Efimenko ve Tret'yakov 1961, Res. 41/ 9.

86 Muncayev ve Smirnov 1958, Res. 14/ 3.

87 Markovin 1960, s. 45, Res. 13/ 122, 123; 40/ 13, 35; 46/ 12, 24; Martirosyan 1964b, Res. 3/ 40; Martirosyan 1964a, Res. 51/ 6.

88 Martirosyan 1964b, Res. 3/ 34, 42; Martirosyan 1964a, Res. 48/ 9, 10

89 Sorokin 1962, s. 55, özellikle de 89.

90 Sorokin 1962, Res. 1/ 2; Lev. LVII/ 107; LX/ 111.

91 Sorokin 1962, Res. 11/ 1; 12/ 1, 2; Lev. XLVI/ 19; XLIII/ 28; LV/ 83; LVI/ 91, 97; LXI/ 128; LXII/ 129, 130; LXIII/ 139.

92 Sorokin 1962, Lev. XLVII/ 27; XLVIII/ 28; LVI/ 91.

93 Sulimirski 1970, s. 319.

94 Sał'nikov 1952, s. 51.

95 Sał'nikov 1952, Res. 9/ 1, 7, 24; 10/ 1, 7, 9; 11/ 1, 3; 12.

96 Sał'nikov 1952, Res. 9/ 2, 4, 6, 17, 19, 23, 25; 10/ 5, 8; 11/ 2.

97 Sulimirski 1970, s. 256 vd; Alihova 1960, s. 96 vd, Res. 1/ 11.

98 Alihova 1958, s. 162, Res. 5/ 2, 5; 7/ 3.

99 Trubnikova 1958, s. 181, Res. 13/ 3.

Abşevo kültürlerinde¹⁰⁰ Kafkasya'da Katakomb¹⁰¹ ve Koban kültürlerinde¹⁰² (Fig. 31), kapların bezenişinde, vazgeçilmez bir adet olarak, gerçekten dikkate değer bir yer işgal etmektedir.

Burada tanıtılacak olan kazıma bezemeli diğer bir örnek (Fig. 26-27) Atatürk Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarınca Ağrı'da yapılan araştırma gezileri sırasında, Patnos'un Tepeli köyünde köylülerden satın alınarak Bölüm'e getirilen çömlekçiktir. Elde yapılmış kabın yüksekliği 13 cm, ağız çapı 8.3 cm, karın genişliği 14 cm, kaide çapı 4.2 cm'dir. Basit ağız kenarı dışa kıvrıktır. Kısa boynundan şişkin gövdesine ve kaidesine geçişler, düzensiz yapısına rağmen yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Hamuru ince kum katkılıdır. Ağız kenar içi ve gövde vasat düzeyde, hamurunun renginde perdahlıdır. Boz-gri alacalı yüzeyli ve gri özlüdür. Kötü fırınlanmıştır. Omuz üzerinde yer alan, karşılıklı ikişer yumrucukların geniş aralıklarına düzensiz ve kararsız zig-zag sıraları kazınmıştır. Patnos-Tepeli'den aynı şekilde elde edilip bölüme getirilen, yüksekliği 8 cm, ağız çapı 7.6 cm, karın genişliği 11 cm, kaide çapı 3.8 cm olan elde yapılmış çift kulplu bir başka küçük kabın (Fig. 28), karnı üzerinde karşılıklı ikişer, toplam dört yumrucuk mevcuttur. MÖ ikinci binin ikinci yarısında Kafkasya'da ve Batı İran'da görülmeye başlanan, bu tür kapların, muhtemelen aynı tarihten olan türdeşleri, müsadere ve satın alma yoluyla Erzurum ve Van müzelerine kazandırılan kaplar arasında da önemli bir yer tutmaktadırlar.

Bizim sistemli çalışmalarımızın ürünü çok az sayıdaki örnekler ile, yukarıda adları anılan müzelerde mevcudiyetini tespit ettiğimiz bu tür (üzerlerinde özellikle de içi taranmış üçgen dizileri bulunduran) kaplardaki bezeme anlayışı, Kafkasya üzerindedir ve hiç bir şüphe yok ki, Merkezi Kazakistan steplerinde ve daha kuzeydoğuda, Andronovo, Karasuk kültürlerinin merkezini de içine alan Güney Sibirya'daki göçebe kültürlerine dayanmaktadır. Bu konu, Güney Sibirya'da, gelecekte yapılacak Doğu Anadolu bağlantılı kazılarla daha net biçimde yorumlanabilecektir.

Yivli kaplar

Burada dikkat çekilmek istenen diğer bir buluntu grubu ise,¹⁰³ Doğu Anadolu'nun Protourartu süreci ile (daha çok da Urartu dönemi ile) ilgili, tanımlanabilmiş en tipik malzeme gruplarından biri olan, "yivli kaplar"dır. Yivli kaplara, MÖ ikinci binin ikinci yarısına ilişkin olarak, Elazığ bölgesinde ve Van ile Erzurum bölgelerinde rastlanır. Her üç bölgeden gelen bu kapların ilginç mevcudiyeti bir bütün olarak Sevin¹⁰⁴ tarafından ele alınmış, işlenmişti. İlkın vurgulamak gerekirse, eserde¹⁰⁵, yivli kapların,

100 Efimenko ve Tret'yakov 1961, s. 15-26, Res. 41/ 9.

101 Popova 1955, s. 21 vd, Res. 6/ 9; 8/ I, II, V.

102 Deopik ve Krupnov 1961, s. 18-27, Res. 3/ 2; 4/ 1.

103 Yivli kaplar konusunun, Doğu Anadolu'da, Batı İran'da, Kafkasya'da bulunmuş olanlar ve Kazakistan'daki çalışmalarımız sırasında dikkatimizi çeken, MÖ ikinci binyılda Merkezi Kazakistan'da yaygın bir geleneğin temsilcileri olduğu anlaşılan aynı tür kaplar temelinde, detaylı bir çalışmayla bilim dünyasına sunulması düşünülmektedir.

104 Sevin 1989b

105 Sevin 1989b, s. 54-56.

özellikle de Elazığ-Malatya bölgesindekilerin bulunma nedenleri, Hint-Avrupalı kavimlerin MÖ 12. yüzyılda buraya, yani Elazığ-Malatya bölgesine gelişleri temeline dayandırılır.

Elazığ-Malatya bölgesindeki buluntular, genellikle pembe-açık kırmızı, kırmızimsı kahverengi, koyu kırmızı hamurlarının renklerinde astarlı ve perdahlı, fırınlanmalarında (katalog verilerine göre) bir birlikten söz edilemeyen, ağır dönen çarkta yapılmış keskin profilli kase, çanak ve çömleklerdir. Bu yöreye ait kapların yivleri daima çok sıralıdır ve kendi içinde düzenlidir.

Erzurum bölgesine ait olanlar, 1987 Sos höyük kazılarında ve yüzey araştırmalarında bulunan ağız kenar altları yiv sıralarıyla bezenmiş, elde ve çarkta yapılmış çanak ve kaseler ile, 1960'lı yıllarda Pulur ve Güzelova kazılarında keşfedilerek, yanlış olarak MÖ üçüncü binyıla tarihlendirilen bir grup yivli kap örnekleridir¹⁰⁶. Bunlardan tüm kap olarak, Pulur örneğinin¹⁰⁷ yüksekliği 13 cm, ağız çapı 19 cm, omuz genişliği 21 cm, kaide çapı 9 cm'dir. Muhtemelen elde yapılmış, yüksek kaideli çanağın iç ve dış yüzeyleri kahverengi-siyah alacalıdır. Ağız kenarına, sadece iki sıra yiv kazınmıştır. Güzelova'ya ait ilk örneğin¹⁰⁸ envanter numarası ve tanıtımı yoktur; ağız kenarında yine sadece iki sıra yiv bulunduran, muhtemelen elde yapılmış yuvarlak gövdeli çömleğin, omuz bölgesinde, karşılıklı iki küçük tutamak bulunur. İkinci Güzelova örneğinin¹⁰⁹ yüksekliği 14.5 cm, ağız çapı 17 cm, omuz genişliği 19 cm, kaide çapı 8 cm dir. Muhtemelen elde yapılmış çanağın omuzuna kazınan yiv, iki diğer örnekteki gibi, sadece iki sıradır. Parçalardan oluşan GRUP P örnekleriye (Fig. 22; 23) yiv sıralarının sayıları ve yapılış teknikleri hariç tutulursa, Pulur ve Güzelova örneklerinin, genel kap şekli bakımından, tipolojileri ve yapım tekniklerinden farklıdır. Dolayısıyla bunları ilk bakışta, bilhassa stil açıdan tamı tamına Pulur ve Güzelova örneklerine yaklaştırmak doğru olmayabilir. Diğer tanaftan, aynı bölgede buldukları için de, bunları birbirlerinden tamamen soyutlamak mümkün değildir; yapılarındaki farklılığı da ait oldukları zamanların farkında aramak gerekirse, bu zaman aralığının alt ve üst sınırları, MÖ ikinci binin ikinci yarısının içerdiği sınırları aşmamalıdır. Kazılar sırasında buldukları derinlikler meseleye ne ölçüde ışık tutar bilinmez fakat, Pulur ve Güzelova örneklerinin 1.00-0.70 metrelerde ele geçirildiğini hatırlamakta da yarar olabilir¹¹⁰. Zaten, MÖ ikinci binin sonlarına tarihlenen Güney Kafkasya paralelleri, aşağıda değinileceği gibi konuya, belli ölçülerde de olsa, ışık tutacaklardır.

106 Güneri 1995, s. 269 vd.

107 Koşay ve Vary 1964, Lev. XXI/ P.3.

108 Koşay ve Vary 1967, Lev. XXXV/ orta sırada sağdaki.

109 Koşay ve Vary 1967, Lev. XLI/ G. 330.

110 Bkz. Koşay ve Vary 1964, Lev. XXXI/ P. 3; Koşay ve Vary 1967, Lev. XLI/ 330.

Van bölgesindeyse bu tip kaplar¹¹¹, Erken Demir Çağı sonlarına tarihlendirilen çanak çömlek arasında önemli bir yer işgal ederler. Bunlar, çarkta yapılmış, basit görünüşlü, genellikle astarsız, pembe-kahverengi hamurlarının renginde yüzeyli, keskin profilli çanak ve kaselerden ibarettir. Yivler kapların omuzlarına iki-üç sıra halinde, düzgün şekilde kazınmıştır. Pek çoğu MÖ 10. yüzyıl ve sonrasına ait olan Dilkaya buluntuları (keskin profilli kaseler) GRUP P'dekilere, yivlerinin kazınış durumları, iki-üç sıra halinde verilmişleri bakımından benzemektedirler, ama, Pulur ve Güzelova'ya ait örneklerden hem şekil hem de yapım teknikleri yönünden epeyce farklı olduklarını, altını çizerek belirtmek isterim.

Kafkasya'da da, bazı kapların ağız kenarları ve omuzlarının yiv sıralarıyla vurgulanışı, Erken Demir Çağı'nın (MÖ birinci binin ilk iki yüzyılı), daha çok da Urartu çağdaşı dönemin tipik süsleme yöntemlerinden biridir¹¹². Karmir-Blur IV'de, Protourartu (aslında, Rusça dourartu) katmanında bulunduğu kaydedilen seramik malzeme arasında ağız kenarları yivlerle bezenmiş kase ve çanaklar da¹¹³ yer almaktadır. Üstelik bu örnekler, Erzurum bölgesinde, renk-yapım teknikleri bakımından en yaygın seramik grubunu temsil eden siyah yüzlü kapların (GRUP A) özelliklerine uyum göstermektedir¹¹⁴. Merkezi Güney Kafkasya'da, Verhnyaya-Rutha kültürünün elde yapılmış bir grup koyu yüzlü perdahlı derin çanakları¹¹⁵ ve Prikuban bölgesindeki, ayrıntılı tanımlamaları tam olarak verilmeyen, fakat görünüşlerine göre değerlendirilen kaseler¹¹⁶ omuzlarında yatay yiv sıraları bulundurulur¹¹⁷. Azerbaycan bölgesinin, MÖ 10. yüzyıl ve sonrasına verilen, ağız kenarı yivlerle bezenmiş kaideli kapları¹¹⁸ şekilsel yönden de Pulur'un yüksek kaideli kapları ile karşılaştırılabilirler¹¹⁹, ama buradaki yivler, oyulmamış, çizilmiştir ve bu yönleriyle dikkat gerektirirler.

Hem Elazığ-Malatya bölgesinde, hem de Van bölgesinde (dolaylı olarak Erzurum bölgesinde de) var olan bu tür kapları, yerinde ve ilk elden inceleyen, o nedenle de malzemeyi çok iyi tanıyan Sevin¹²⁰, bizce "riskli" sayılabilecek bir iddia olarak, bu kapları, I.Tiglatpileser'in birinci yıl (MÖ 1114) sefer kayıtlarında ilk kez adından söz ettiği Muşki halkıyla doğrudan ilişkilendirmektedir. O, Muşkileri, Kafkasya üzerinden Batı İran'a yönelen Erken Demir Çağı göçlerinin Doğu Anadolu'yu da etkileyen muhtemel bir uzantısı gibi görmek ister ve fikrini şu şekilde özetler:

111 Çilingiroğlu 1984, s. 25-26, örnek/ 2-12; Çilingiroğlu 1986, s. 155; Çilingiroğlu, 1987: Res. 14/ 2, 15/ 2-4; Çilingiroğlu 1988, Res. 19/ 629, 927, 445.

112 Karş. Hauptmann 1976, s. 51.

113 Sorokin 1958, Res. 2/ 1-3.

114 Karş. Sorokin 1958, s. 149-150.

115 Krupnov 1951, s. 47, Res. 11/ 4; 16/ 1, 4; 27/ 23, 27.

116 Anfimov 1951, s. 149, Res. 15/ 11; 16/ 5, 6.

117 Karş. Krupnov 1960, Res. 13/ 121; 40/ 18; 50/ 122; Caferov ve Kesamanlı 1979, Res.1/ 5.

118 Eliyev 1977, s. 72 vd, Lev. 10/ 3, 9; 14/ 1.

119 Karş. Smirnov 1951, s. 266, Res. 20/ 2.

120 Sevin 1989b, s. 52 vd

“Eskinin çok hızlı dönen çarkının aksine, hemen daima elde ya da ağır dönen bir çarkta yapılmış, çoğu kez koyu kırmızı ya da kahverenginde kalın bir astarla kaplanmış olan bu seramiklerin en belirgin özelliği keskin profilli çanaklar ve çömleklerin ağız kenarlarından boyun ya da omuzlarına değin uzanan kesimlerinin yetey yivlerle bezenmiş oluşudur. Bölgede ilk kez karşılaşılan ve kimi değişimlere uğrayarak MÖ 8. yüzyıl içlerine dek kullanılacak olan bu tür seramiğin yukarıda sözünü ettiğimiz Hitit İmparatorluk çağının çok hızlı dönen bir çarkta biçimlerdirilmiş ve ince astarlı kaplarıyla teknik ve biçim açısından kıyaslamaya olanak yoktur. Fırat ırmağının batı kıyısından uzaklaştıkça giderek azalan ve Orta Anadolu’ya tümüyle yabancı olan bu türün Elezığ bölgesinde yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Görülüyor ki, hem yazılı belgeler hem de arkeolojik bulgular söz konusu tarihlerde Elazığ yöresinin bölgeye yabancı bir halkın göçlerine sahne olduğuna işaret etmektedir.”¹²¹

V.Sevin gerçekleştirdiği bu çalışmalarla, Doğu Anadolu’da Demir Çağlarının başlangıcı ile ilgili sorunlara, son derece ilginç bir açıdan yaklaşarak ışık tutmayı denemiştir. Sevin¹²² “Transkafkasya”da, Şeytandağı, Karmir-Blur, Güzelova, Dilkaya’dan, İran’da ise Geoy Tepe “A” katmanından gösterdiği benzer örneklerin temelinde, bu yivli kapların kökenini “Transkafkasya”da aramamız gerektiğini iddia eder.¹²³ Bu durumda üzerinde dikkatle durulması gereken üç husus vardır. İlki, Elazığ-Malatya bölgesindeki yivli kapların ortaya çıkışı ve gelişimleriyle ilgili zaman dilimlerinin tam ve doğru olarak belirlenmesi; gelenekler arasındaki stil birliği sorunu; ve kapların yiv ve yiv-kabartmalarla bezenişleri tekniğinin, Tunç Çağı Anadolu çömlekçiliğine gerçekten tamamen “yabancı” olup olmadığıdır.

Hauptmann’a¹²⁴ göre MÖ 1000-800 şeklinde ifade edilen ve “İlk Demir Çağı” diye tanımlanan Norşun Tepe II (O/P 19 alanı) çok miktarda “yivli kaplar” ı ihtiva eder. Buna karşılık, höyüğün güney terasında Q 18 alanında bulunan, hafirin tırnak içine almadan sözünü ettiği “yiv ve kabartma şeritli” bir grup kap, “İlk Demir Çağı”ndan daha evvel gelen, Hititli unsurların hala egemen olduğu kaydedilen “geçiş evresi”ne (MÖ 1200-1000)

121 Sevin 1989b, s. 52

122 Sevin 1989b, s. 54-55

123 Bundan başka, Sevin (1989b, s. 54)’in de değinmiş olduğu gibi, bu “yeni kültür”ün Muşkililer ile ilgili olabileceği konusu (Burney, 1980: 166) ile yatay yivli kapların, gerek “Transkafkasya”da, gerekse Doğu Anadolu’daki (Pulur, Güzelova) mevcudiyetleri hususu, daha önceleri Hauptmann (1976, s. 51, dn. 43, 44, 45, 46, 47) tarafından çok yüzeysel de olsa dile getirilmişti. Hauptmann (1971, s. 76; Hauptmann 1972, s. 91)’in Norşun Tepe II’yi, Korucutepe K (H 17, H 18, kat 5; N 21, kat 5, 6) ile paralel olduğunu vurgulayarak, MÖ 1000-800 arasına tarihlemesine rağmen, Korucutepe 6. Tabakadan (yivli kapların da bulunduğu) alınan karbon örneği, MÖ 1150 (Van Loon 1971, s. 56) tarihini vermiştir (diğer karbon tahlilleri sonuçlarının analışı için bkz. Sevin 1990, dn. 43). Hititli etkilerin hala devam ettiği bildirilen bu tabakalar, “Son Tunç Çağı”ndan “Erken Demir Çağı”na geçişi temsil eden (MÖ 1200-1000) “geçiş tabakaları”dır da aynı zamanda (karş. Hauptmann 1971, s. 76; Hauptmann 1972, s. 91; Esin 1972, s. 140; Van Loon 1978, s. 6; ayrıca karş. Summers 1994, xviii). Yani, “Hititli” diye bilinen “sanat” ve/veya mal üretimlerindeki anlayış burada hala devam etmektedir.

124Hauptmann 1972, s. 91

tarikhlenmektedir¹²⁵. Bu “geçiş evresi” aynı zamanda Korucutepe K (H 17/18 alanı)¹²⁶ ve Tepecik 2a3¹²⁷ ile de çağdaştır. Ancak yivli kapların en yoğun biçimde karşılaştığı tabakalar, Hauptmann’ın¹²⁸ MÖ 1000-800 olarak tarihlendirdiği Norşun Tepe II (O/P 19 alanı) ve onunla çağdaş olan Korucutepe K (geç evre, CXXXIV-CXXXV) ve Esin’e¹²⁹ göre her ikisinden de daha geç bir döneme tarihlenen Tepecik 1 b-c (“Demir Çağı”) katmanlarıdır. Fırat havzasındaki diğer merkezlerden Köşkerbaba IV¹³⁰, İmikuşağı 6’da¹³¹ bulunan böyle yivli kapların tarihleriye MÖ 9. yüzyıldan, kesinlikle daha erkende değildir. Son olarak, V.Sevin’in bölgedeki sistemli yüzey araştırmaları boyunca derlediği malzeme grubuna gelince. Burada tüm malzeme tanıtılırken tırnak içine alınmadan sarfedilen “Erken Demir Çağı” terimi, Fırat havzası için genel öngörülene göre mi, yoksa hala tartışılıyor olan Doğu Anadolu’nun yüksek yaylasınınkilere göre mi, ya da Batı İran veya tam bir terminoloji birliği söz konusu olmayan Kafkasya için, gelişi güzel önerilmiş bulunan zaman dilimlerine göre mi tayin edildiği açık değildir. Dikkat edilmelidir ki, her bölge için önerilen “Erken Demir Çağı” zaman aralıkları birbirilerinden farklıdır ve özellikle burada tarihsel ifadelere mutlaka yer verilmelidir. Ancak genel kanı, Elazığ-Malatya bölgesi için söz konusu edilenin MÖ 1000 ve sonrasıyla ilgili olduğu şeklindedir ve bölgede mevcut bu tür kapların da pek çoğunun ait oldukları zamanlar, genellikle bu binyıl sonrasındadır. Ayrıca, altını çizerek belirtmek isterim ki, Kafkasya kökenli kapların tarihleri, Doğu Anadolu’da tespit edilmiş aynı türde kapların sadece Erzurum çevresinde bulunanlarıyla ilişki kurulabilmesine izin vermektedir. Bizim burada işlediklerimizin, yani Pulur ve Güzelova’nın aynı türden örnekleri dahil, Karmir-Blur IV’de bulunanlarla, bizim gösterdiğimiz Güney Kafkasya örneklerinin tarihleri, MÖ 12. yüzyıldan erkende değildir; GRUP P’dekilerin, Sos III, Karaz, Pulur ve Güzelova’ya ait olanları MÖ 12. yüzyılın ortalarına veya sonlarına, geri kalanlarınsa Dilkaya’daki türdeşlerinin tarihlendiği MÖ 10. yüzyıla ait olmalıdır. Batı İran’daki Geoy A örnekleri de, bilindiği gibi MÖ erken birinci bine tarihlenir. Oysa, Fırat havzasında karşılaşılanlar için önerilen en erken tarihler MÖ 1160-1150’dir¹³²; onların Kafkasya’daki ortaya çıkışlarından, “az” bile olsa, daha erken bir zamanı karşıladıkları düşünülürse, bunların köklerinin doğrudan Kafkasya topraklarında aranmasının sözü edilemez. En azından, “geleneğin”, oralardan kalkıp da buralarda, kendisini kabullendirip geniş kullanım alanı ele geçirebilmesi için gereken “zaman”, “gelişme süreci”, ortada yoktur.

125Hauptmann 1972, s. 91

126 Krş.Van Loon 1971, s. 55, dn. 24, 26

127Bkz. Esin 1972, s. 140

128Hauptmann 1972, s. 91

129 Esin 1972, s. 140

130Bilgi 1987, Res. 147/1

131Sevin 1983, Res. 7

132Sevin 1989b, dn. 43

Teknik ve şekil bakımından sorgulanacak olurlarsa. Güney Kafkasya'nın erken (MÖ 12. yy) örnekleri dahil olmak üzere, Sos III, Pulur, Güzelova'nın elde yapılmış kaplarında "enli oluklar"ı andıran 2-3 sıralı ve kendi içinde düzenli yivlerin stili, çok sıralı yivleriyle özgünleşen çarkta yapılmış Elazığ-Malatya'dakilerinkinden farklıdır. Karmir Blur IV'e ait buluntuların tümü, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun eski geleneğinin adeta devamı niteliğinde, siyah yüzlü, iyi perdahlıdır¹³³; ayrıca, Güney Kafkasya'nın diğer buluntuları da, siyah veya siyaha yakın koyu yüzlere sahiptir. Buna karşılık Elazığ-Malatya'dakilerinse, yüzeyleri açık kırmızı-koyu kırmızı tonlardadır. Pulur ve Güzelova buluntuları ve bunların Güney Kafkasya'daki elde yapılmış paralelleri ile, onlarla uyumlu GRUP P örneklerinin bir kısmını -yivli oluşları dışında-, yine Elazığ-Malatya bölgesindekilerle karşılaştırmak mümkün değildir. Bunlar arasında ciddi anlamda bir benzerlik ya da stil birliği gerçekten yoktur; o nedenle, stil özellikleri bakımından da bölgedeki yivli kaplar geleneğini, doğrudan kökensel olarak Kafkasya'ya bağlamanın, dolayısıyla onları Muşki halkına maletmenin zaten ilk başta imkanı ortadan kalkmış demektir.

Yivli kapların Anadolu'nun yerli geleneğine yabancı olup olmadıkları konusu ise tartışmalara açıktır. Ancak, salt "yiv" olgusu, çanak-çömlek yapımlarında kullanılan primitif bir süsleme unsuru olarak, Anadolu dahil, çok geniş çevrelerde rastlanabilen bir alışkanlıktır. Yivin kendisi kadar, yapılması da oldukça basittir. Çünkü, en yalın anlatım şekliyle, çark döner, yiv kazınır. Çarkta yapım kaplarda durum budur; elde yapıyorsa eğer kaplar, dolayısıyla "yivler", gelenekcilik anlamda biraz daha dikkat gerektirmelidirler. Ağır ya da hızlı dönmüş olsun, çarkta yapılmış kaplar üzerinde görülen bu süsleme alışkanlığını, merkezi Anadolu'da hatta daha geniş bir alanda, MÖ ikinci bin kültürlerine ait ürünlerde takibetmek mümkündür. Örneğin, Afyon-Yanarlar mezarlığından çeşitli boy ve tipteki mezar kapları¹³⁴, testiler¹³⁵, Tarsus'tan keskin profilli kaseler¹³⁶, ayrıca "Hitit Çağı"na tarihlenen Alaca Höyük'ten yuvarlak gövdeli çömlekler, yayvan kaseler, keskin profilli çanaklar¹³⁷, boyunlarında, gövdelerinde ve ağız kenarlarında çok sıralı yivler bulundurulur. Bu gibilerin, burada bir "Anadolu envanterini" çıkartmayı düşünmüyoruz, ama böyle kapların Anadolu'da yaygın varlığı herkesin malumudur. Söz konusu kaplardaki yivler, Hauptmann'ın¹³⁸ Hititli etkilerin devam ettiği Norşun Tepe II, Q 18 alanında bulunanları tanımlarken kullandığı "yiv ve kabartma şeritler" tanımına da uymaktadır. Ve Fırat havzasında karşılaşılanlar belki de, Anadolu'daki mevcut geleneğin, bu tarihlerdeki gelişmiş ve yaygınlaşmış bir şeklini temsil ediyordu.

133 Sorokin 1958, s. 150

134 Emre 1978, Şek. 4-6, 9-10.

135 Emre 1978, Şek. 51-58, 65, 71, 73-74, 81-90, 95, 96

136 Goldman 1956, Lev. 186/770

137 Koşay 1966, Lev. 8/ h.72; 15/ J.199; 18/ h.45; 106/ Alg. 325; Koşay, 1973: Lev.XVIII/ Alt. 63; LXXX/ Alt. 63

138 Hauptmann 1972, s. 91

Anlaşıldığı gibi, tarih, stil ve gelenek-köken bakımından, Elazığ-Malatya bölgesini temsil eden yivli kapların köklerinin Kafkasya'da aranmasında ciddi engeller vardır. Hiç şüphe yok ki, Muşkilerin bölgedeki varlık nedenlerinin bu kaplarla ilişkilendirilmesinde de.

Malzemeyi, iyi tanıyanlardan Summers¹³⁹, V.Sevin'in yivli kaplarla Muşki halkını özdeşleştiren hipotezine karşı çıkar. O'nun karşı çıkışındaki gerekçesi, Kafkasya'daki yivli kapların, Fırat havzasındakilerden daha erken olmadığı temelindedir. Bu yazıda ayrıca, söz konusu tezin bazı sorunları da beraberinde getirdiği ifade edilmiş, onları, Fırat havzasındaki küçük bir etnik grupla ilişkilendirmenin doğru olmayacağı vurgulanır. Yazar^{140a}, V.Sevin'in yüzey malzemesi olarak değerlendirdiği yivli kapların pek çoğunun tarihinin "Erken Urartu" (MÖ 9-8 yy) dönemini çağrıştırdığını düşünür.

Bu konuda, son olarak, Güney Sibirya, Merkezi ve Kuzey Kazakistan bölgelerine (Andronovo-Karasuk-Tagar ve Taştık kültürlerine) ait yoğun bir malzeme grubu üzerinde yaptığımız incelemeler boyunca karşılaştığımız "yivli kaplar"ın^{140b}, -ki bu bölgede MÖ ikinci binin ortalarından itibaren ciddi anlamda çoğalırlar- tarih, stil ve diğer yönlerden Kafkasya ve Erzurum bölgesini temsil eden aynı türden kaplarına şaşırtıcı biçimde benzediklerini, bu benzeyişinse, yukarıda diğer malzeme grupları temelinde de ele alınabilenlerdeki gibi, kültürlerin çok irak noktalardan farklı iklimlere sürüklenebileceklerinin bir maddi ifadesi olduğunu, sözlerime ilave etmek isterim.

Sonuç:

Yukarıda, Sos höyük 1987 kazıları temelinde gruplandırılarak tanımlanan arkeolojik malzeme topluluğu, Karaz kültürünün köken topraklarının kalbinde, Karaz kültüründen kopuk olmayan ve Karaz kültürünü yaşamış yerli Doğu Anadolu halklarının, başka bir deyişle Hurrilerin¹⁴¹ hiç

139 Summers 1994, s. 246-247

140 a Summers 1994, s. 246-247

140 b Lazaretov 1997, s. 63, Pl. XXII/6, XXIII/ 1,5; Khavrin 1997, Pl. VI/ 3, 6, 7; Bokovenko ve Legrand 2000, Abb. 13/ B, C, 16/ A-F; Savinov, Bokovenko ve Zuyev 1995, s. 44, Fig. 3.1, 82, Fig. 3 ve 4; Bokovenko ve Savinov 1998, s. 27, Fig. 21, 81 ff; Aleksandrov, Paul's ve Podol'skiy 2001, s. 40, Fig. 13, 46, 83, Fig. 57; ve Okunyev dönemine tarihlenen özel bir örnek, Uybat'tan, Savinov ve Podol'skiy 1997, s. 62-64, Fig. 21-23.

141 Hurriler, Doğu Anadolu'nun kayıtlara yansıyan en eski halklarından biri olarak bölgedeki etnik hakimiyetlerini, MÖ geç üçüncü binden, Demir Çağlarına kadar sürdürmüşlerdir. Konuyla ilgilenen araştırmacılara göre, "Hurri dilini konuşan" kabilelerin kuzey ve doğu yayılım alanlarını tam olarak tespit etmek zordur (Diakonov, 1984: 7-8) buna rağmen mevcut yer ve şahıs adlarının tahlilleri temelinde, söz konusu alanın Yukarı Mezopotamya'nın kuzeyinden itibaren, Yüksek Yaylayı boydan boya kapsayarak Güney Kafkasya'ya doğru uzandığı önerilebilmektedir. Bu şu demektir: Protourartu'nun ta kendisi olan kuzeydeki en önemli siyasi yapılanma Dayaeni Krallığı (Erzurum çevresi) ile Van gölü bölgesinde yerleşik Uruatri ve Nairi beyliklerine dair ve yer adlarının tümü yerli Doğu Anadolu'dur, Hurrilidir (Goetze, 1946: 168; Gelb, 1944: 82; karşı. Salvini, 1967: 76). Ancak, kimi bilim adamlarına göre, bir yandan, yazılı kaynaklarda anılan bu şahıs ve yer adlarının salt Hurri unsurları taşımaktan öte bir anlamı yokken (dolayısıyla bu adlar bu durumda, sözde, gerek Erzurum ve gerekse Van bölgesinde Hurri etnik kökenine işaret edebilecek "sağlam filolojik kanıtlar olmaktan uzaktır", dolayısıyla, yer ve şahıs adlarındaki etnik etki halkın konuştuğu lisani açıklayabilmekte yeterli değildir...) diğer yandan, filolojik baz alınan sadece bir-iki yönetici adıyla, ve bu bilimsel (?) temelde, Hayaş'a halkının "Proto-Indo-European" köklerinin teşhisi yapılabilmektedir, "teşhis" in götürüleceği nihai noktanın "neresi" olduğu biline biline (bkz. Diakonov, 1984: 112 ve

şüphe yok ki etnik bütünlüğünden gelen topluluklarca yaşanan bir dönemin, yani Protourartu sürecinin en hareketli evresinin maddi kalıntılarıdır. Bu kalıntılar aynı zamanda, Doğu Anadolu'da Tunç Çağlarının, yerini Demir Çağlarına terk etmeye başladığı, I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) ile I. Tiglatpileser (MÖ 1115-1077) arasında uzanan yaklaşık "yüz yıllık" zaman aralığına¹⁴² ilişkin olarak, bölgede meydana gelen olayların açıklanabilmesinde ve çevre kültürlerarası etkileşimlerin boyutlarının tespitlerinde de yol gösterici özelliklere sahiptirler.

Burada işlenen çanak çömlek grupları ile, ve pek yakında bilim dünyasına sunulacak olan Karaz, Pulur, Güzelova kazılarında seçilmiş malzeme topluluğu ile de "canlılığına", altı çizilerek dikkat çekilen bu "yüz yıllık" zaman aralığı, yani MÖ 12. yüzyıl civarı, Demir Çağlarına geçilirken yaşandığı tarafımızdan iddia edilen bir "ara dönem"dir ,

- Yazılı kaynakların, Doğu Anadolu'ya dair tümünden sustuğu¹⁴³,
- Kafkasya'da, Asyalı baskın göçebe kültürlerin etkileriyle oluşmaya yüz tutan Son Tunç-Erken Demir Çağı "meléz" kültürlerinin olgunlaştığı¹⁴⁴,
- "Kafkasya kökenli" bazı madeni eser gruplarının Kars, Erzurum, Artvin, Ordu, Çorum, Tokat, Amasya hattı boyunca yayıldığı¹⁴⁵,

diğer bölümler, Jahukyan, 1961: 361 ve diğer bölümler). Bilimsel veriler, nitelikleri gereği yoruma öylesine elverişlidir ki, bunun tam tersi de, yine aynı bilimsel temellerde rahatlıkla iddia edilebilir. Ediliyor da: Yöneticilerinin adı, dağı, taşı, suyu, toprağı Hurrili olan insanların yaşadığı ülkede Hurrice'nin konuşulmasından daha doğal ne olabilirdi ki? Üstelik hemen yanıbaşındaki İran'ın "Erken Demir Çağı" göçlerinden hiç bir şekilde etki almamışken. Ama yine de "linguistik bağların" temelini teşkil eden verilerin niteliği her ne olursa olsun, MÖ üçüncü ve ikinci binyıllarda Güney Kafkasya'nın güneyinden (Bkz. Diakonov, 1984: 7-8, dn. 21 ve 22, 42-45; yazarın Hurri halkının köklerini veya bu topraklardaki mevcudiyetini irdelerken varmak istediği noktanın, belli ki "Ermeni" etnosunun, bıkılmadan; kâh Urartu'da, kâh Hayaş'a'da, kâh da Dayaeni'de aranması çabasıyla çok yakın ilgisi vardır; bizim göstermek istediğimizinse, bkz. Güneri, 1995: 252-256, Doğu Anadolu-Güney Kafkasya topraklarındaki muhtemel Hurri köklerinin, Karaz kültürünün köken topraklarının arkeolojik izlerle tarif edilmeye çalışılmasıdır, Tarhan, 1978: 6 vd, 19 vd, 26 vd.; Tarhan, 1982: 70 vd; karş. Salvini, 1967:52) Kuzey Mezopotamya ovalarına uzanan geniş bölgede, yer yer kuvvetli ya da zayıf Hurri etnik hakimiyetine işaret eden pek çok filolojik ve arkeolojik iz gösterilebilmektedir. Dolayısıyla bu durumda, Urartulardan önce, MÖ ikinci bin yıl boyunca bölgede konuşulan dilin (veya dillerin), ya Hurrice'nin ya da onunla ilgili değişik şivelerin veya Urartuca gibi aynı dil ailesine mensup lisanların içeriğinde değerlendirmek gerektiğine hükmedilmelidir. Hurri ile Urartu'nun etnik kökensel bağlantıları konusuna gelince. Her iki grubu temsil eden dillerin linguistik yapıları temelinde ortak noktalar belirlenmiştir. Hurri dili, tıpkı, Kafkasya dillerinden olan Protohattice gibi, Türkçe gibi aglutine bir dildir (Ünal, 1997: 15-17, Ünal, 1999: 111-113). Dil ifadesini, kelime sonlarına peş peşe getirilen sonекlerle bulur. Urartuca'nun ise, önceleri dilbilimciler, Hurrice'nin geç diyalektiği olduğunu ileri sürmekteydiler (Goetze, 1957: 194; Goetze, 1946: 168); buna karşılık Urartuca'da dil gelişiminin doğrudan Hurrice'ye bağlanamayacağını, bu iki dilin köken olarak aynı kaynaktan geldiğini, ancak gelişimleri boyunca farklı yönler takip ettiklerini savunanlar (Diakonov, 1984: 7; Van Loon, 1966: 3, dn. 3; Ünal, 1997: 16, Ünal, 1999: 113) ise çoğunluğu teşkil etmektedir. "Bilinenin tekrarı" gibi görünen bu durum, aslında şunun için önemlidir, Urartu da, dolayısıyla onun öncülü Protourartu da Doğu Anadolu'nun yerli halkları içindeki oluşumlardır ve bu oluşumlar içinde konuşulan lisanların Hurri etnik köklerine bağlı olmadıklarını gerektirecek ortada bir belirti yoktur.

142 Güneri 1995, iv, ve diğer bölümler.

143 Güneri 1995, 208 ve diğer bölümler.

144 Sulimirski 1970, s. 358 vd; Güneri 1995, s. 289, dn. 22.

145 MÖ ikinci binin son iki yüz yılı içinde, güneydoğu Karadeniz sahillerinden itibaren, bir hat halinde, Artvin'den Hitit başkentinin bulunduğu bölgeye kadar, Asya (Kafkasya, Avrasya, Urallar vd) kökenli madeni eserlerin, daha gerçekçi bir ifadeyle "savaş silahları'nın yayılımına tanık olunmaktadır. Bunlar, sırasıyla, Müller-Karpe (1994)'nin en son yayınladığı, Kars Müzesinde korunan Kolhidik tipli bronz

- Merkezi Kazakistan ve Güney Sibirya'da MÖ ikinci binin ikinci yarısını temsil eden göçebe kültürlere özgü çanak çömlek geleneklerinin en tipik özelliklerini üzerlerinde bulunduran bazı kapların, Pulur mezarlarında ortaya çıktığı¹⁴⁶,

balta, bu gün Erzurum müzesinde korunan, ayrıca bir grup silah, Bittel (1933) tarafından tanıtılan Artvin yakınlarında bulunmuş, içinde silahların da bulunduğu bronz materyaller, Koşay ve Vary (1964) 'nin Pulur mezar buluntuları olarak raporlarına yansıttıkları, daha sonra da detaylı bir çalışmaya (Güneri 1995, 100 vd.) konu edilen, bronz silahlar, Przeworski (1935; 1936)'nin Ordu buluntuları olan bronz silahları, Koşay (1938, Lev. LI/Ala. 101 ve diğerleri; Koşay 1966, Lev. 133/hepsi ve 134/ 1, 2, 5, 6, 7 H. Erkanal 1977, Lev. 13/35)'in Alaca Höyük'e ait buluntular arasında tanıttığı kabzalı bronz hançerler, T.Özgüç (1978, Lev. 70'dekiler; T.Özgüç 1982, Lev. 567 1 ve 3; Şek. 91)'ün yayınlarıyla bilim alemine sunulan, Amasya, Tokat çevresinden geldiği ifade edilen bazı silahlar, Süel (1998, s. 45, Res. 22)'in son yayınıyla bizlere "Şapınuva bıçağı" olarak tanıtılan bronz silah ve şu anda Karadeniz bölge müzelerinde tutulan, yayınlanmadığını bildiğimiz aynı türde pek çok bronz silahlar ile teşkil edilmektedir ve zamanla bunların beklenmedik bir şekilde çoğalacağından asla şüphem yoktur. Bunlar ve yine bu hat üzerinde bulunan, kimi yanlış tanımlanmış, kimiye hiç bir şekilde kimliklendirilememiş, ama bizim Kafkasya'dan olduklarına inandığımız bir grup madeni silah pek yakında tarafımızdan yayınlanacaktır. Sözü edilen bu silahların, MÖ ikinci binin, muhtemelen ilk çeyreği, belki de en fazla ortalarına tarihlenmesi gereken biri (Özgüç 1978, Lev. 70/ 4) hariç, aşağı yukarı hepsi, binyılın son iki yüz yılı içine (Pulur mezarlarına ait bronz silahların da bizim önerdiğimiz tarihi budur) tarihlenebilmektedirler. Bulduklarında her birinin kaplıları da yanlarında mevcut değildi ama, bazılarının, örneğin Pulur'dakilerin stil gelişimindeki incelikler ve diğer yandan kimi zaman silahlarla birlikte ele geçen maden külçeleri, silahların buldukları mntıkalarda da imal edildiklerine birer delildir. Her ne şekilde bulunmuş olurlarsa olsunlar, bu tarihlere ve tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu yoğunlukta ve bilhassa "bu hat" üzerinde -örneğin daha uygun ve Kafkasya ile daha bağlantısı muhtemel bir coğrafya olduğu halde Van Gölü bölgesine doğru değil de-ortaya çıkmaları, bu silahların, korkarım daha önce ileri sürdüğümün (Güneri 1995) tersine, basit bir ticari münasebetin neticesi bir varoluştan daha fazlasını ifade ediyor olmalıydılar. Evet, MÖ ikinci binin ikinci yarısında, hele hele son bir-iki yüz yılı içinde, Doğu Anadolu'nun büyük bir kesiminde olmadığı gibi, bu bölgede de, yani "Hitit bölgesinde" de bir "huzurun" hakim olmadığı belliydi. Bölgede yaşanan kaos, top yekûn göçler ve korkunç hadiselerin, başta gelen nedenlerinden biri de, İmparatorluğun başına iyice musallat olan "felaket", yani ölümcül Kaş ka saldırılarıyla. Eğer, sözü edilen bronz silahların bu hat üzerinde, yani "Hatti'nin yukarı memleketi" ne yakın bir çizgide, bu şekilde bulunmaları, aynı bölgede zaman zaman yaşandığı çok iyi bilinen "çete" savaşlarının bir işareti olarak kabul edilebilirse, bu silahların da, İmparatorluğun başına "bela" olmakla ünlenmiş Kaşkalkı kabilelere ait olduklarına hükmedilebilir. Yerleşik hayatı tam anlamıyla benimseyememiş, Asya bozkırlarına özgü "vur-kaç" savaş taktiği uygulayan bu "yarı göçebe" savaşçı gruplar, belki de MÖ erken ikinci binyıldan beri Kafkasya üzerinden Anadolu'ya akın eden ve Güney Karadeniz sahilleri boyunca yayıldığı anlaşılan Asyalı göçebe etnik grupların, binyılın sonlarına sarkan bir kolunu teşkil ediyordu da, İmparatorluğun nihayet yıkılmasına neden olan son darbeler belkide bu kabilelerce gerçekleştirilmişti ve burada dikkatler çekilmek istenen bronz silahlar da bu "son darbelerin" ilk elden tanıkları idi. Eğer öyleyse, T.Özgüç (1982: 42)'ün ".....Boğazköy ve Alaca Höyük'te olduğu gibi, bu kritik bölgedeki bir Hitit şehrinde (Maşat-Tapiqqa) de silaha çok az rastlanmıştır. Barbar (!) Kaşkalkıların veya onlara karşı ülkelerini savunan Hititlerin silahları nerede! Sahipleri veya düşman bunları nereye ve ne şekilde kaçırdı!..." şeklinde anlamı ifadesinin içindeki sorulara, şu ya da bu şekilde cevaplar bulabilme yolunda, önemli ip uçlarına ulaşılabileceğini söyleyebiliriz.

¹⁴⁶ Erzurum-Pulur mezarlarının içerdikleri seramik kaplar (Güneri 1995, s. 143 vd), Kafkasya aracılığı ile (Smirnov 1951, s. 249, Res 10/ 1-3; 12/ 9; Muncayev ve Smirnov 1958, s. 87-92, Res. 3/ 1), Güney Sibirya, Kuzey Moğolistan, Merkezi ve Doğu Kazakistan, Pamir-Fergana orman ve step bölgelerinde MÖ ikinci binyılı temsil eden Srubnaya, Andronovo, Karsuk kültürleriyle ilişkilendirilebilmektedir (Sorokin, 1962, Res. 11/ 2, 4; 12/ 1, 4; Alihova 1954, s. 288-289, Res. 20/ 2, 4, 5; Sinityn 1960, s. 168, Res. 3/ 1, 3, 5). Mezarlarda keşfedilen kap-kacak arasında yer alan, elde yapılmış, kırmızı ve siyah yüzülü çok iyi perdahlanmış yuvarlak gövdeli kavanozlar, dar boyunlu çömlekler, keskin profilili tabaklar ve küpüklerin, gerek yapım teknikleri ve fırınlanmaları, gerekse omuzlarında bulunan kazıma geometrik bezemelerindeki anlayışlarda büyük ölçüde Hazar'ın kuzeyinden gelen Asyalı göçebe kültürlerinin etkileri söz konusudur. Bu maddi belgeler esas anlamda Orta Asya göçebe kültürlerine bağlanabilmesi bakımından önem taşımaktadır.

- Bu gelişmelerle doğrudan bağlantılı olarak, Dayaeni krallığı temelindeki Kuzeydoğu Anadolu siyasi birliğinin güç kazandığı¹⁴⁷,

- Ve nihayet demir madenin, Kafkasya boyutunda, artık yavaş yavaş kullanıma girdiği¹⁴⁸, bir "ara dönem"dir bu, bizim burada arkeolojik yönüyle ulaşmaya çalıştığımız.

Anılan gelişmeler, bu "suskun" dönemi dillendiren, hayatın en tanıdık, en bilindik alametleridir.

Artık Doğu Anadolu'da da, tüm Kafkasya'da ve Orta Asya'da olduğu gibi yeni bir döneme geçilmektedir; bölgede yaşanan, kaoslarla dolu tabii ki, sancılı dönem "geçiş evresi", geçilen ise "Demir Çağları"ndan başka bir şey değildir.

Kıt arkeolojik veri ışığında varılan sonuç budur. Ancak, burada özellikle altını çizmek istediğim çok önemli bir nokta daha var. Bu "suskun" dönemde bölgede yaşandığı artık çok iyi bilinen "kaos", kargaşa her neyse, buna neden acaba yalnızca savaşlar, işgaller, yer değiştirmeler-göçler gibi insan elinden çıkma süreçler miydi temelde, yoksa tüm bunlara ilave olarak, yaşanan "kaos"un asıl sebebi "ekolojik" bir felaket miydi? Gelecekteki kazılar bu ihtimale destek veren bilgiler sunarlarsa, sonuçlar bizim için sürpriz olmamalıdır.

Bu dönemde, bölgesel düzeyde, hiç değilse bu gün sahip olduğumuz arkeolojik belgeler topluluğunun sınırladığı koşullar dahilinde, Erzurum ile Van bölgeleri arasındaki kültürel ilişkilerin çok zayıf olduğu söylemek zorundayız; bu durum, aynı zamanda Erzurum-Elazığ ve Elazığ-Van bölgeleri için de aşağı yukarı aynıdır. Oysa bir sonraki dönemle birlikte, her üç temel arkeolojik nokta arasında (Erzurum-Elazığ-Van), Urartu kültürüne ait kalıntılar temelinde, bağlantılar kurmak mümkün olacaktır, tıpkı Karaz döneminde, Karaz seramiği temelinde kurulabilmiş olduğu gibi. O nedenle, yazılı kaynakların tam zıttını gösteren bu tipik "bağlantısızlık" durumunu, bu "göreceliği", şimdilik, tırnak içinde olmak kaydıyla, kazıların sayısal yetersizliği, arkeolojik malzemenin yokluğu ile ilişkilendirmek istiyorum.

Çevre kültürlerarası düzeydeyse, Doğu Anadolu'daki kültürel gelişmeler, görüldüğü gibi, daha çok Kafkasya ve esas olarak Orta Asya kökenli¹⁴⁹ kültür sentezleri ve oluşumları bağlantılarıyla açıklanabilmektedir. Sadece Sos kazıları temelinde, söz konusu kültürel

147 Güneri 1995, s. 201 vd.

148 Sorokin 1958, s. 149 vd.; Sulimirski 1967, s. 66; Martirosyan 1964b, s. 32.

149 Burada önemle bir noktaya dikkat çekmek istiyorum; hiç değilse MÖ ikinci binin ikinci yarısına ait süreç içinde, Kafkasya'ya dair kültür grupları, (Kayakent-Horoçoyev kültürü gibi, Merkezi Güney Kafkasya kültürü gibi) gerek çanak çömlek geleneklerinde, gerek madencilik sanatlarında (özellikle de bronz endüstrisinde) tam anlamıyla özgün stiller oluşturamamışlardır. Kaplarda, büyük bir genelinde, yapılaş tekniklerinde, şekillerinde, bilhassa bezenişlerinde, madeni eserlerdeyse (daha genel bir ifadeyle "silahların") döküm tekniklerinden şekillerine, çeşitlemelerinden bezenişlerine, hakim olan stil, en makul deyimle "Avrasyalı"dır. Seramikte Srubnaya, Andronovo ve Karasuk (Urallar-Yenisey-Güney Moğolistan-Merkezi Kazakistan bölgesi) tarzı, madencilikteyse Ural-Altay bölgesi bronz endüstrisi kimliği (özellikle de Seima-Turbino madenciligi), bu temel aidiyet içinde, ciddi anlamda önemli bir yer işgal etmektedir (Bkz. Tihonov 1960, s. 5 vd.; Çernih 1967: 195 vd.). Kafkasya Son Tunç-Erken Demir Çağı "melez" kültürlerinden söz edilirken, Orta Asyalı dominant kültürlerin de onun yanında -eğer gerektiriyorsa- anılması bu nedenledir.

ilişkilerin, bölgede, "tam anlamıyla" hangi koşullara bağlı olarak geliştiği noktasında, açıklayıcı niteliklerde malzeme çokluğuna sahip değiliz. Bu dönem ile birlikte artan "ticari faaliyetler" kültür ilişkilerinin gelişmesinde ne denli etkili olmuştur; buradaki ölçüyü aşağı yukarı kestirmek mümkündür. Çantada-cepte taşınamayacak kadar soyut kavramlar olan "geleneklerin", "adetlerin", irak noktalardan, farklı coğrafyalara, farklı iklimlere iletilmesindeki güç, elbette ticari münasebetlerin sınırlı kapasitelerine yüklenemezdi. Dolayısıyla, bu durumda, söz konusu kültür ilişkilerinin, bölgeye yönelen Asya kökenli etnik göçlerin de etkisi altında bir gelişim izlemiş olduğu gerçeğine gözü kapalı kalınmamalıdır. Ve yakın gelecekte yapılacak araştırmalar, bu hükmü güçlendirecek ilginç sonuçlara doğru yönelirse hiç şaşırılmamalıyız.

Burada tanıtılan seramik malzeme içinde, üzerlerinde, kazıma tekiği ile yapılmış, bilhassa "içi taranmış üçgen dizileri" -ki bu motif, Orta Asya'da en fazla benimsenmiş, Merkezi Kazakistan'da, Urallar'da; Güney Sibirya orman ve steplerinde, adeta bir kültürün (Andronovo-Karasuk) simgesi haline gelmiş bir bezeme şeklidir ve Anadolu'nun, kuzeydeki kıyıları¹⁵⁰ hariç, hiç bir yerinde gelenek olarak rastlanmaz- bulunduran kap örneklerinin, Kafkasya Son Tunç-Erken Demir Çağı kültürlerine, esas olarak da dominant rol üstlendiği açık olan Orta Asya göçebe kültürlerine ait geleneklere olan yakınlıkları olgusu, ilginç bir durum arz eder. Belli ki bu, alışılmadık bir durumdur ve salt Kafkasya bölgesinde bile, Srubnaya, Andronovo, Karasuk gibi Orta Asyalı baskın kültürlerin etkileriyle oluşmuş kültür sentezlerinin (Koban kültürü, Verhnyaya-Rutha kültürü, Merkezi Güney Kafkasya kültürü vs) henüz konuşulmadığı, tartışılmadığı ve bu "melez" kültürlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerine yayılıp yayılmadığının sözü edilmediği ortamda, Orta Asyalı göçebe kültürlerin MÖ ikinci binyıllarda, Kafkasya üzerinden Anadolu'ya ulaştığı "ihtimali" fikri biraz yabancıdır, biraz belki serttir. Ama her nasıl olursa olsun, bizim burada bir grup seramik malzemeye ve yalnızca Protourartu sürecini ele alarak göstermeye çalıştığımız gibi, Kafkasya'ya, ve ondan da öteye doğru bakmakta yarar görülmeli, o "öte"lerdeki erken Orta Asyalı göçebe kültürlerin, Doğu ve Kuzey Anadolu kültürleri üzerindeki, dolaylı ya da doğrudan, az ya da çok, her nasılsa, etkilerinin nedenleri-boyutları konusu üzerine ciddiyetle eğilinmeli, konu Güney Sibirya-Anadolu bağlantılı olarak geniş kapsamlı projeler temelinde ele alınmalı, enine boyuna tartışılmalıdır.

150 Sözü edilen türde süslenmiş seramik parçalarına, Alaca Höyük kazı malzemesi içinde rastlanmıştır (Koşay, 1966, "s.8" in karşısındaki levhada). "Kalkolitik" denmesine rağmen bunların (yalnızca içi taranmış üçgen desenleri bulunduranların), muhtemelen MÖ geç üçüncü binyıla ait olduklarını düşünüyorum. Ancak, yine de nitelikleri, bulunma durumları ve ait oldukları "katman" veya tarihleri tam olarak belli değildir, şüphelidir ve bu nedenle, bu temelde bir yoruma girmek ve kesin hükümlerde karar kılmak için yeni kazıların sonuçlarını beklemek doğru olur.

Bibliyografya ve Kısaltmalar:

- Aleksandrov, Paul's, Podol'skiy 2001 Aleksandrov, S.V., Paul's, E.,D. Podol'skiy, M.L., Drevnosti Askizskogo rayona Khakasii
- Alihova 1954 Alihova, E.A., "Muranskii mogil'nik i selise", MIA 42: 257-301.
- Alihova 1958 Alihova, E.A., "Komarovskoye poseleniye u meocnogo Ozera", MIA 61/ 2: 157-180.
- Alihova 1960 Alihova, E.A., "Pamyatniki Srubnoi kul'tury Sarmatskoï Luki" MIA 80/ III: 96-119.
- Anfimov 1951 Anfimov, N.V., "Meoto-Sarmatskih mogil'nik u stanitsy ust'-Labinskoï " MIA 23: 155-207.
- Arsebük 1974 Arsebük, G., Atınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- AST Araştırma Sonuçları Toplantısı. Kültür Bakanlığı Yayınları..
- Belli 1986 Belli, O., "Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalürjisinin Araştırılması" III AST: 365-378.
- Bilgi 1987 Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Höyük Kazısı, 1979" Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları: 217-231.
- Bittel 1933 Bittel, K., "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asarı Atika" Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, I: 150-156.
- Bokovenko-Smirnov 1998 Bokovenko, N.A.- Smirnov, Y.A., Arheologiceskie Pamyatniki Doliny belogo İyusa na Severe Khakasii
- Bokovenko-Legrand 2000 Bokovenko, N. A. - Legrand, S., "Das karasukzeitliche Graberfeld Ancil Con in Chakassien" Duetsches Archaeologisches Institut Eurasien-Abteilung, Band 6: 209-248.

- Bokovenko-Mitjayevev 2000 Bokovenko, N.A., Mitjayevev, P.E., "Malionovyj Log. Ein Graberfeld der Afanas'yevo-Kultur" Duetsches Archaeologisches Institut Eurasien-Abteilung, Band 6: 13-33.
- Caferov-Kesamanlı 1979 Caferov, H.F.-Kesamanlı, H.P. "Haçbulak Kentinde Dağılmış Kurgan Kebirleri" AİAH Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası, 1979/2: 75-82.
- Çernih 1967 Çernih, E.N., "İz İstorii Metallurgii Plemen Epohi Bronzy v Povolje i Priuralie" Pamyatniki Epohi. Bronzy İuga Evropeyskoi Çasti SSSR: 195-213
- Çilingiroğlu 1984 Çilingiroğlu, A., "Van Gölü Havzasında M.Ö. 2. Bin Kültürlerine Ait Bazı Veriler" I. AST: 25-29.
- Çilingiroğlu 1986 Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları" VII. KST: 151-162.
- Çilingiroğlu 1987 Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985" VIII. KST I: 81-94.
- Çilingiroğlu 1988 Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı" IX. KST I: 229-247.
- Deopik-Krupnov 1961 Deopik, D.V. - Krupnov, E.İ., "Zmyeiskoye poseleniye Kobanskoi kul'tury". Arheologičeskiye raskopki v raione Zmyeiskoi severno Osetii. Trudy arheologičeskoï ekspeditsii 1953-1957 gg. So ASSR: Severo-Osetinskii Naucno-issledovantel'skii İstitut prisovyete ministrov, 11-36.
- Diakonov 1984 Diakonov, I.M., The Pre-History of the Armenian People.
- Edwards 1981 Edwards, M. R., "The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware) Iran, XIX: 101-104.
- Eliyev 1977 Eliyev, V., Azerbaycan'da Tunç Dövrünün Boyalı Kablar Medeniyeti.
- Emre1978 Emre, K., Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı

- Erkanal 1977 Erkanal, H., Die Axte und Beile des 2. Jahrtausends in Zentralanatolien.
- Erzen 1984 Erzen, A., Doğu Anadolu ve Urartular
- Esin 1970 Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1968" KEBAN I: 147-158.
- Esin 1971 Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1969" KEBAN II: 107-115.
- Esin 1972 Esin, U., "Tepecik Kazısı 1970", KEBAN III: 99-120.
- Gelb 1944 Gelb, I., Hurrians and Subarians.
- Goetze 1946 Goetze, A., "Hurrians and Subarians" JNES V: 165-168.
- Goetze 1957 Goetze, A., Kleinasien.
- Goldman 1956 Goldman, H., Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, Volume II. Text and Plates, From the Neolithic through the Bronze Age
- Griaznov 1956 Griaznov, M.P., İstoriya drevnih plemen Vehnei obi po raskopkam bliz s. Bolsdya recka (MIA 48)
- Gureviç 1960 Gureviç, F.D., "İz istorii yugo-vostoçni Pribaltiki I. Tysyaçetii do. n.e." MIA 76: 328-451.
- Güneri 1987 Güneri, A.S., Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri (Yayınlanmamış Master Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Güneri 1988 Güneri, A.S., "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırmaları" V. AST II: 45-76.
- Güneri 1992 Güneri, A.S., "Doğu Anadolu'de Yeni Gözlemler" TAD XXX: 149-195.
- Güneri 1995 Güneri, A.S., Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel

- İlişkiler (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Güneri 1999 Güneri, A.S., "Protourartu" Bilim ve Ütopya, 65: 57-61.
- Hauptmann 1970 Hauptmann, H., "Norşun Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu" KEBAN I: 103-113.
- Hauptmann 1971 Hauptmann, H., "Norşun Tepe Kazısı 1969" KEBAN II: 71-79.
- Hauptmann 1972 Hauptmann, H., "Norşun Tepe Kazıları, 1970" KEBAN III: 87-101.
- Işık 1987 Işık, F., "Şirinlikale" Belleten; 200: 497-553.
- Jahukyan 1961 Jahukyan, G.B., "The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages" Archiv Orientalny, Vol. XXIX / 3: 353-405.
- Khavrin 1997 Khavrin, S.V., "Mogil'nik Verkhniy Askiz I, Kurgan 1" Okunyevskiy Sbornik: 65-79
- Kızlasov 1986 Kızlasov, L.R., Kızlasov, L.R., Drevneişeya Hakasiya
- Koşay 1938 Koşay, H.Z., Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı. 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor.
- Koşay 1966 Koşay, H.Z., Alaca Höyük Kazısı, 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor
- Koşay 1973 Koşay, H.Z., Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor
- Koşay-Turfan 1959 Koşay, H.Z.- Turfan, K., "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" Belleten, XXIII: 349-413.
- Koşay-Vary 1964 Koşay, H.Z., Vary, H., Pulur Kazısı. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu.
- Koşay-Vary 1967 Koşay, H.Z.-Vary, H., Güzelova Kazısı.

- Krivtsova-Grakova, 1951 Krivtsova - Grakova, O. A., "Sadcikovskoye Poselenie Raskopki 1948 g." MIA 21/II: 25-98.
- Krivtsova-Grakova, 1955 Krivtsova - Grakova, O. A., "Stepnoye povolje i Pričernomorie v epohu pozdnei bronzy" MIA 46: 162-185.
- Krupnov 1951 Krupnov, E.I., "Novyi pamyatnik drevnih kul'tur Dagestane. Opym pervego issledovaniya Tarkinskogo mogilnika 1947 godu" MIA 23: 208-225.
- KST Kazı Sonuçları Toplantısı. Kültür Bakanlığı Yayınları..
- Kuftin 1941 Kuftin, B.A., Arheologičeskiye raskopki v Trialeti.
- Lazaretov 1997 Lazaretov, I.P. "Okunseyevkie mogil'niki v doline reki Uybat" Okunseyevskiy Sbornik: 19-64.
- Markovin 1960 Markovin, V.I., "Kul'tura plemen severnogo-Kavkaza v epohu bronzy II. Tys. do.n.e" (MIA 93).
- Markovin 1964 Markovin, V.I., Dagestan i gornaya Çeçniya v Drevnosti.
- Martirosyan 1964a Martirosyan, A.A., Armenia v epohu bronzy i rannego jeleza.
- Martirosyan 1964b Martirosyan, A.A., "O periodizatsii arheologičeskikh pamyatnikov Armenii epohi bronzy i rannego jeleza" SA 3: 21-36.
- Medvedskaya 1982 Medvedskaya, I.N., Iran: Iron Age.
- Merpert 1954 Merpert, N.Y., "Materialy po arheologii srednogo zavolj'ya" MIA 42/I: 39-156.
- MIA Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR
- Muncayev-Smirnov 1958 Muncayev, R.M.- Smirnov, K.F. "Arheologičeskiye pamyatniki bliz sela Karabudakkent Dagestanskaya ASSR" MIA 68: 147-175.

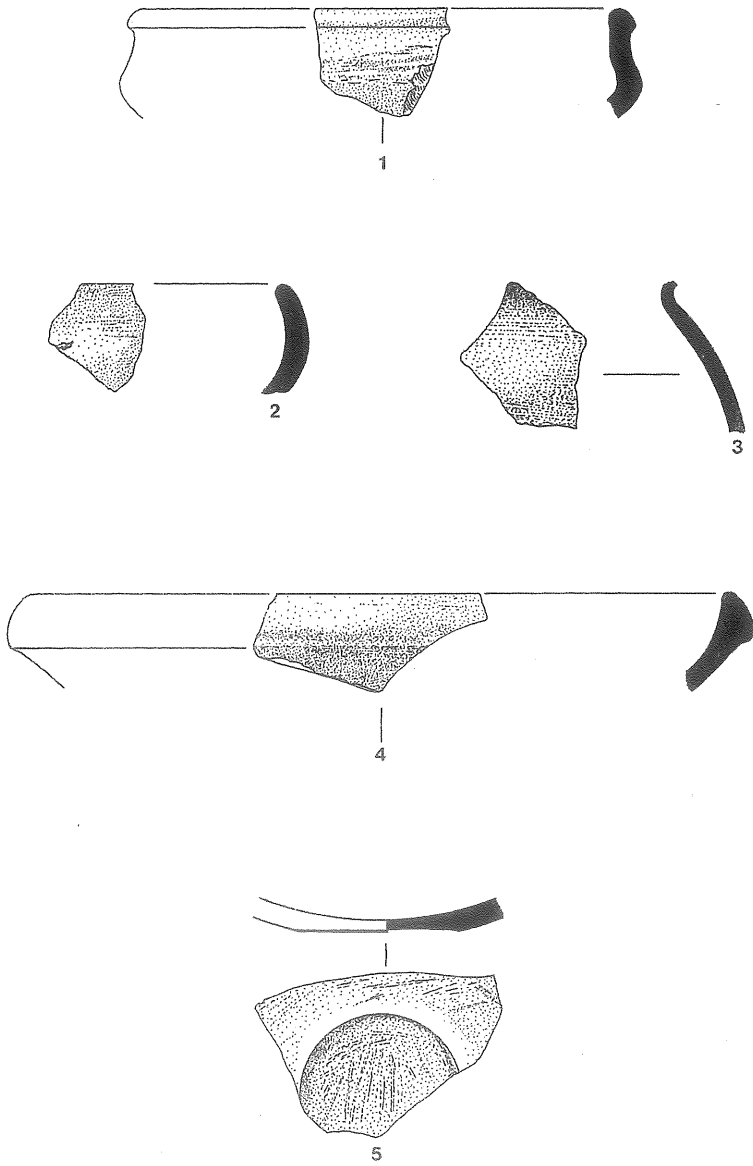
- Özgüç 1978 Özgüç, T., Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar.
- Özgüç 1982 Özgüç, T., Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi.
- Pehlivan 1984 Pehlivan, M., En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Piotrovskii 1969 Pictrovskii, B. B., Urartu.
- Popova 1955 Popova, T.B., "Etapy razvitiya lokal'niye varianty Katakombi kul'tury" SA XXII: 21-60.
- Przworski 1935, 1936 Przworski, S., "Der Grottenfund vo Ordu" Archiv Orientalny, Vol. VII: 390-414; VIII: 46-68.
- RA Rossia Arheologiya
- Russel 1980 Russel, H.F., Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a Survey by Charles Burney of Sited Along the Euphrates and Around Lake Van.
- SA Sovyetskaya Arheologiya
- Sal'nikov 1952 Sal'nikov, K.V., "Kurgany na Ozera Alakul" MIA 24: 51-71.
- Salvini 1967 Salvini, M., Nairi e Ur(u)atri.
- Savinov-Bokovenko-Zuyev 1995 Savinov D.G., Bokovenko N.A. and Zuyev, V.Yu., (Eds.) Yuzhnaya Sibir' v Drevnosti.
- Savinov-Podol'skiy 1997 Savinov, D.G.-Podol'skiy, M.D. (Eds.), Okunyevskiy Sbornik, Kultura, Iskusstvo, Antropologiya.
- Schaeffer 1948 Schaeffer, C., Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale.
- Sevin 1983 Sevin, V., "İmikuşağı Kazıları 1982", V. KST 137-142.

- Sevin 1986 Sevin, V., "Van Bölgesi YüzeY Araştırması, 1984" III. AST: 287-295.
- Sevin 1987a Sevin, V., "Elazığ - Malatya - Bingöl İlleri YüzeY Araştırması, 1985" IV. AST: 279-300.
- Sevin 1987b Sevin, V., "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler" A.Çilingiroğlu (Ed.) Anadolu Demir Çağları. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 35-55.
- Sevin 1988 Sevin, V., "Elazığ-Bingöl YüzeY Araştırması, 1986" V. AST II: 1-44.
- Sevin 1989a Sevin, V., "Elazığ-Bingöl YüzeY Araştırması, 1987" VI. AST: 451-500.
- Sevin 1989b Sevin, V., "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu" HÖYÜK I: 51-64.
- Smirnov 1951 Smirnov, K.P. "Arheologiçesmiye issledovaniya v raione Dagestanskogo seleniya Tarki v 1948-1949 gg" MIA 23: 226-272.
- Smirnov 1952 Smirnov, K.P. "Voprosu izuceniya Sarmatskih plemen i kul'tury v Sovyetskoï arheologii" D.B.Şelov (Ed.) Voprosu Skifo Sarmatskoï arheologii po materialam konferentsii. AN SSSR: Bilimler Akademisi Yayını, 195-219.
- Smirnov 1957 Smirnov, K.P., "Jeleznyï vek Baskirii" MIA 58: 5-113.
- Smirnov 1960 Smirnov, K.P. "Bykovskie kurgani" MIA: 78/ II: 168-268.
- Sorokin 1958 Sorokin, V.S., "Sledy drevneişego poseleniya u Karmir-Blura" SA, 2: 149-163.
- Sorokin 1962 Sorokin, V.S., "Mogil'nik bronzoböi epohi Tasty-Butak 1 v zapadnom Kazakstane" (MIA 120).
- Sulimirski 1967 Sulimirski, T., "The Bronze Age of the USSR. A Guide to the Recent Literature on the Subject" Bulletin of the Institute of Archaeology, VII: 42-83.

- Sulimirski 1970 Sulimirski, T., Prehistoric Russia. An Outline.
- Summers 1994 Summers, G.D., Tille Höyük. The Late Bronze Age and the Iron Age Transition.
- Süel 1998 Süel, A., "Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi" Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı 1: 37-61.
- Tarhan 1978 Tarhan, M.T., M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tarhan 1982 Tarhan, M.T., "Urartu Devleti'nin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri: Lapturi" Hakkında", Anadolu Anaştırmaları VIII (1980) 1982: 69-114.
- Tihonov 1960 Tihonov, B.G., "Metalliçeskie İzdeliya Epohi Bronzy na Srednem Urale i v Priurale" MIA 90: 5-15.
- Trubinkova 1958 Trubinkova, N.V., "Nyekotorye itigo arheologičeskih issledovaniya po r. Use" MIA 61/ II: 181-202.
- Ünal 1997 Ünal, A., "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler" 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara: 11-35.
- Ünal 1999 Ünal, A., The Hittites and Anatolian Civilizations.
- Van Loon 1966 Van Loon, M.N., Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations.
- Van Loon 1971 Van Loon, M.N., "Korucutepe Kazısı, 1969" KEBAN II: 47-56.
- Young 1965 Young, T.C. Jr., "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C." Iran III: 53-85.
- Young 1967 Young, T.C. Jr., "The Iranian Migration into the Zagros" Iran V: 11-43.

Young 1969

Young, T.C. Jr., Excavation at Godin Tepe. First Progress Report (Royal Ontario Museum 17).

0 10 CM

Fig. 1

Lev2

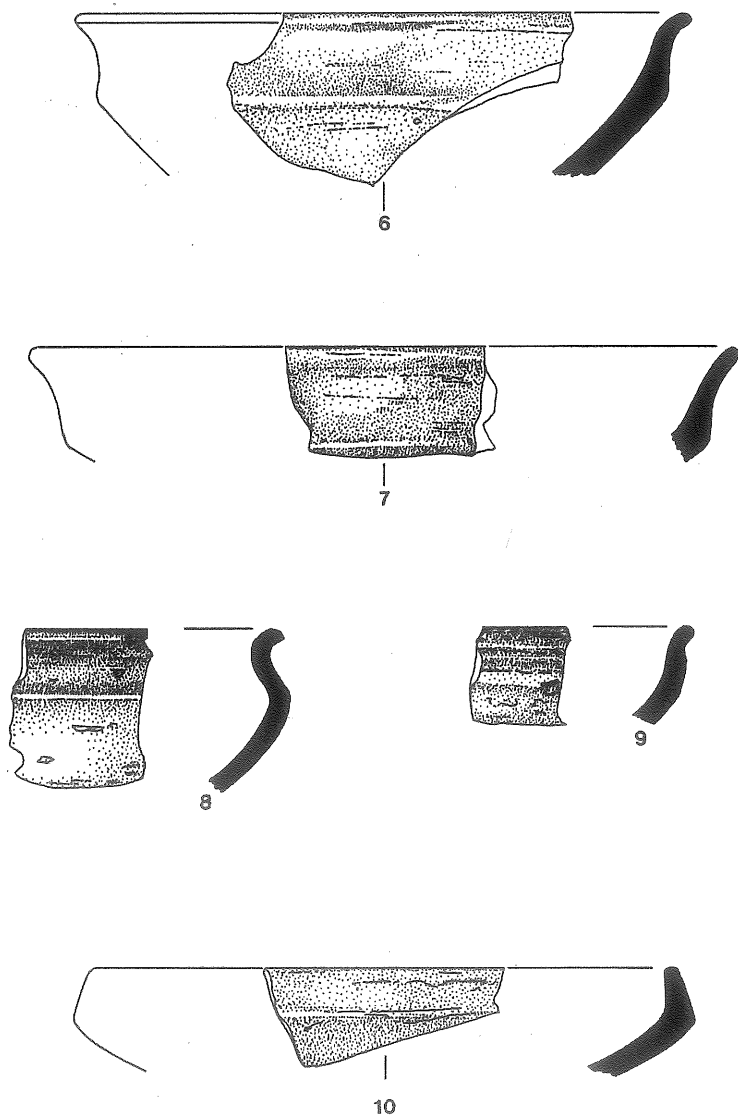

Fig. 2

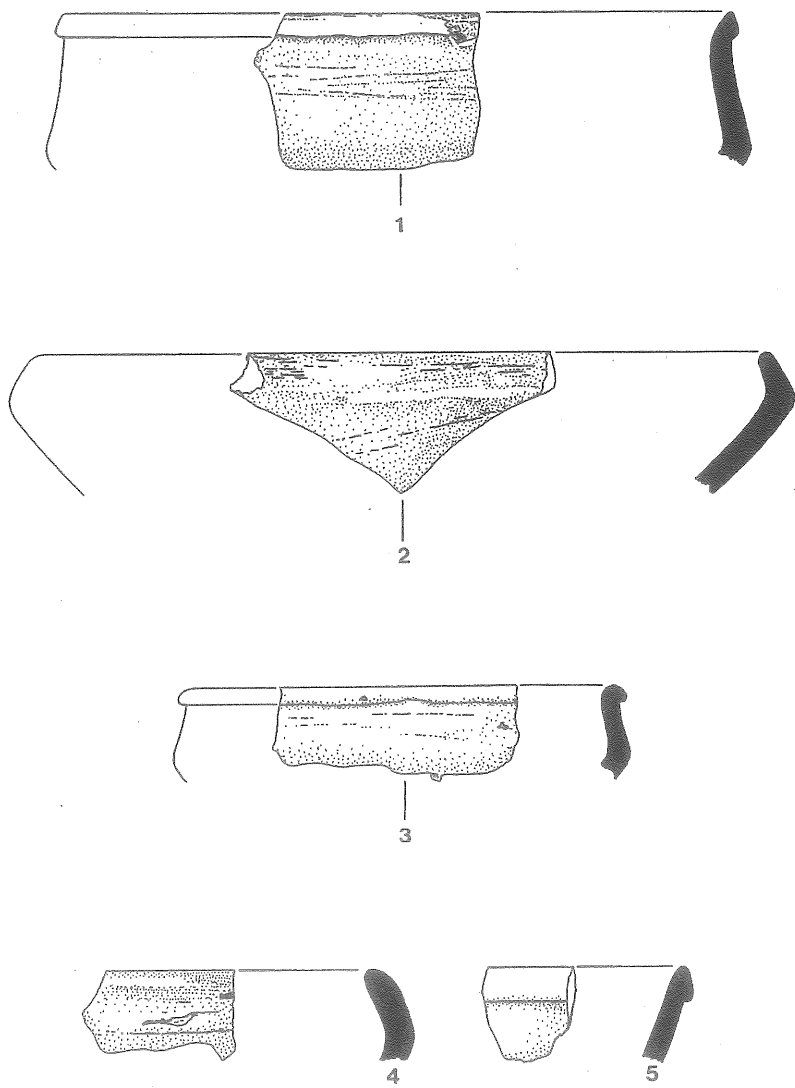
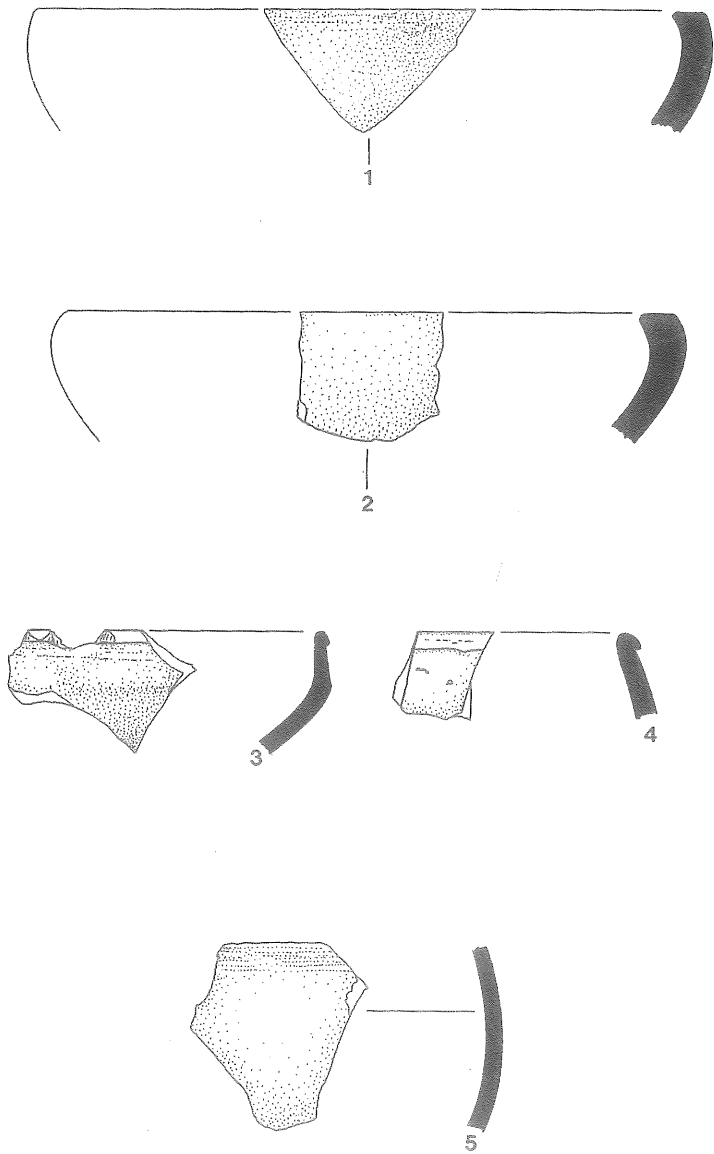

Fig. 3

Lev4

0 10 CM

Fig. 4

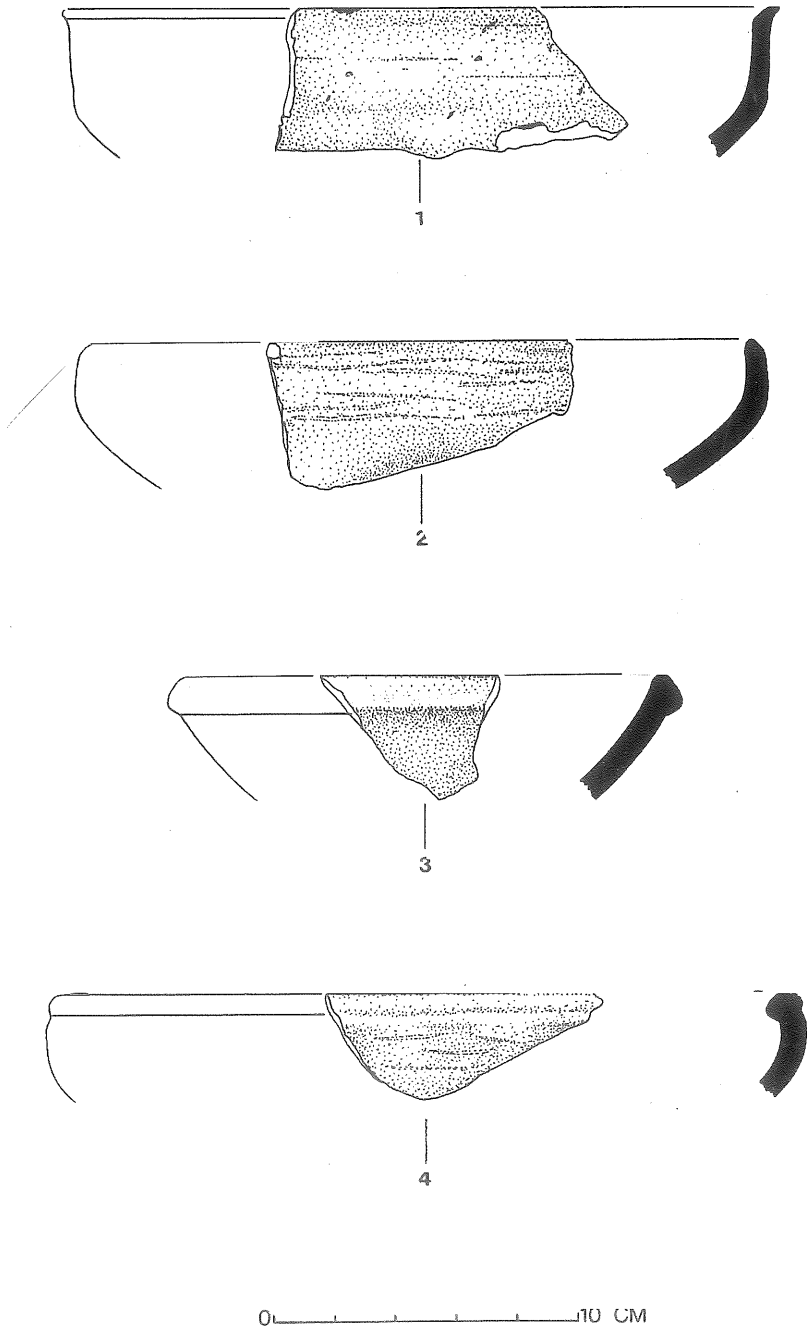

Fig. 5

Lev 6

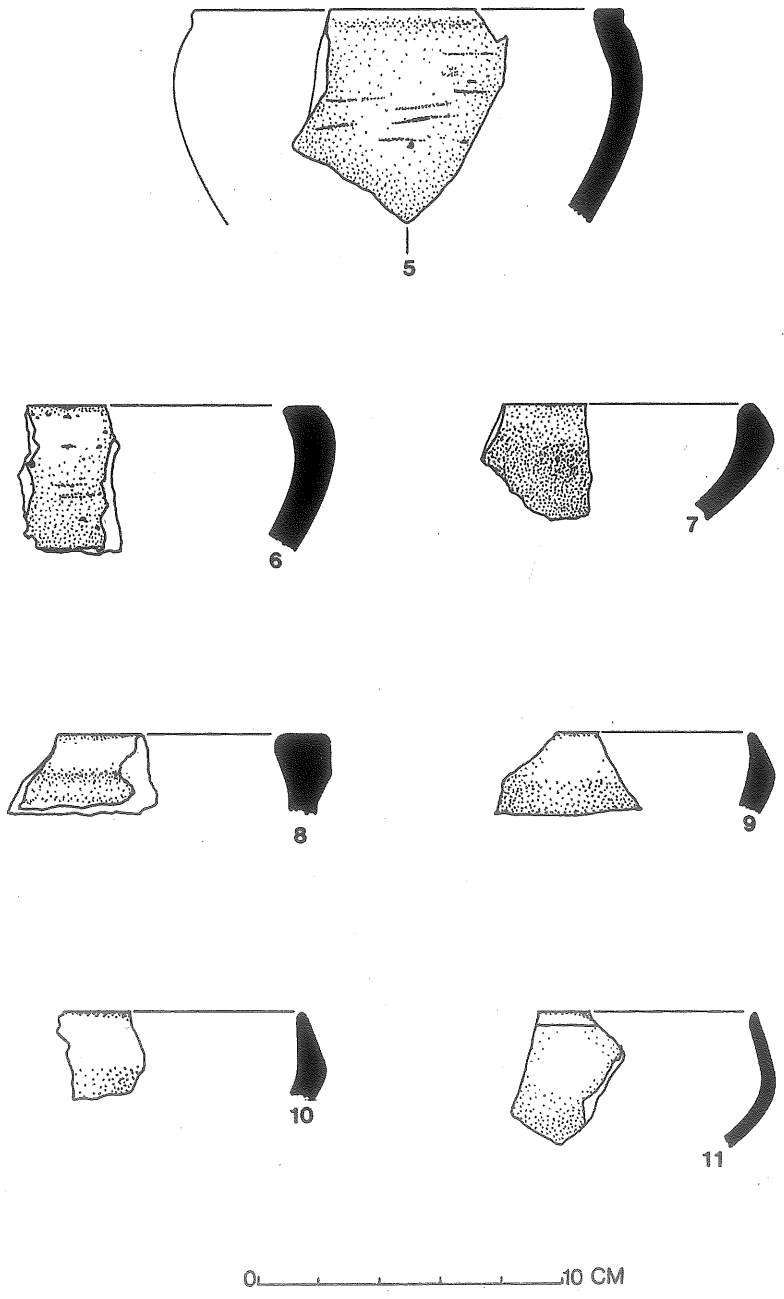
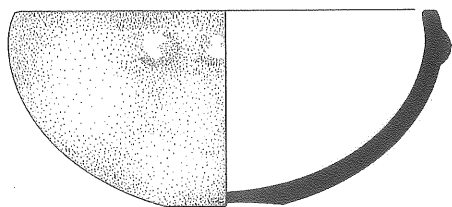
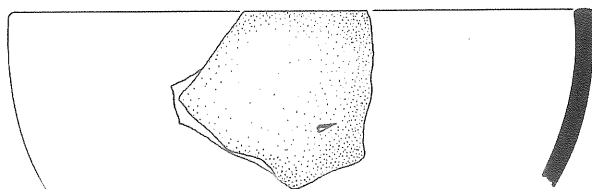

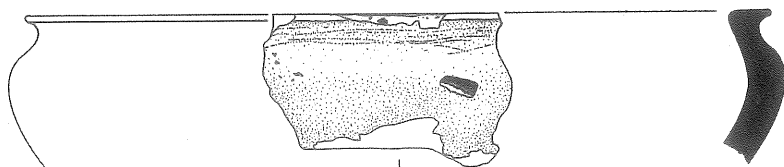
Fig. 6

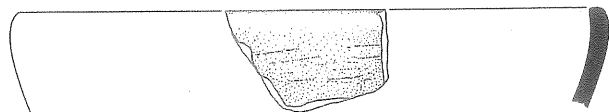
1

2

3

4

0 10 CM

Fig. 7

Lev 8

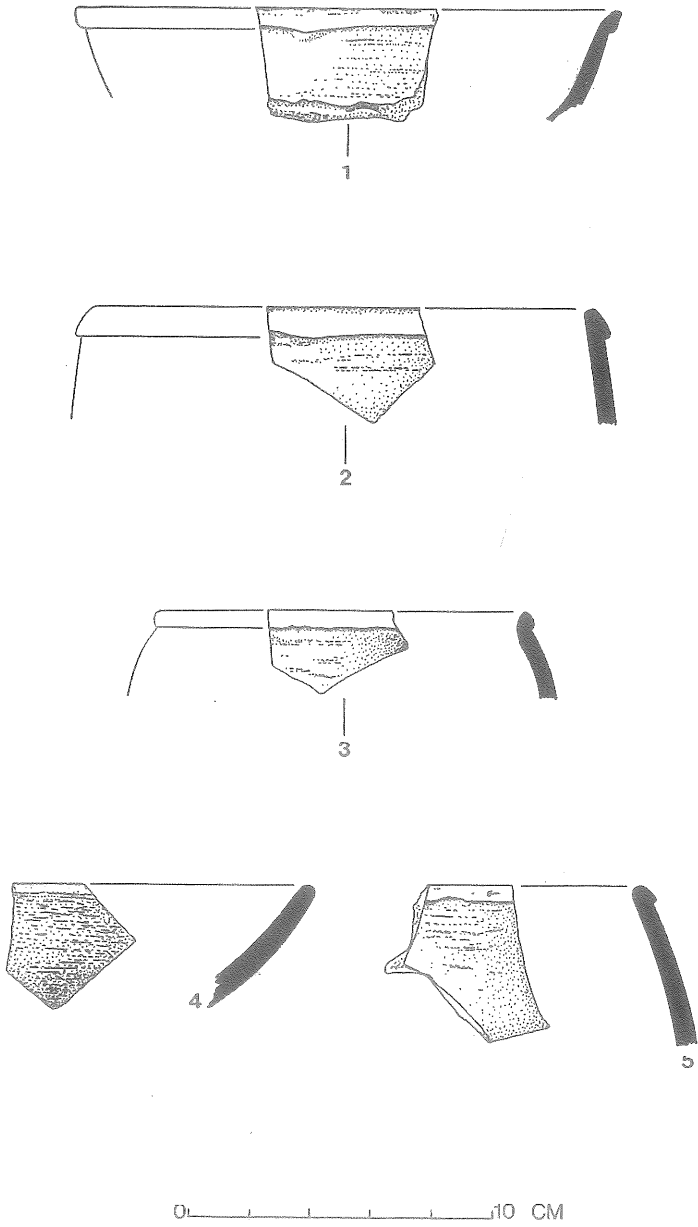

Fig. 8

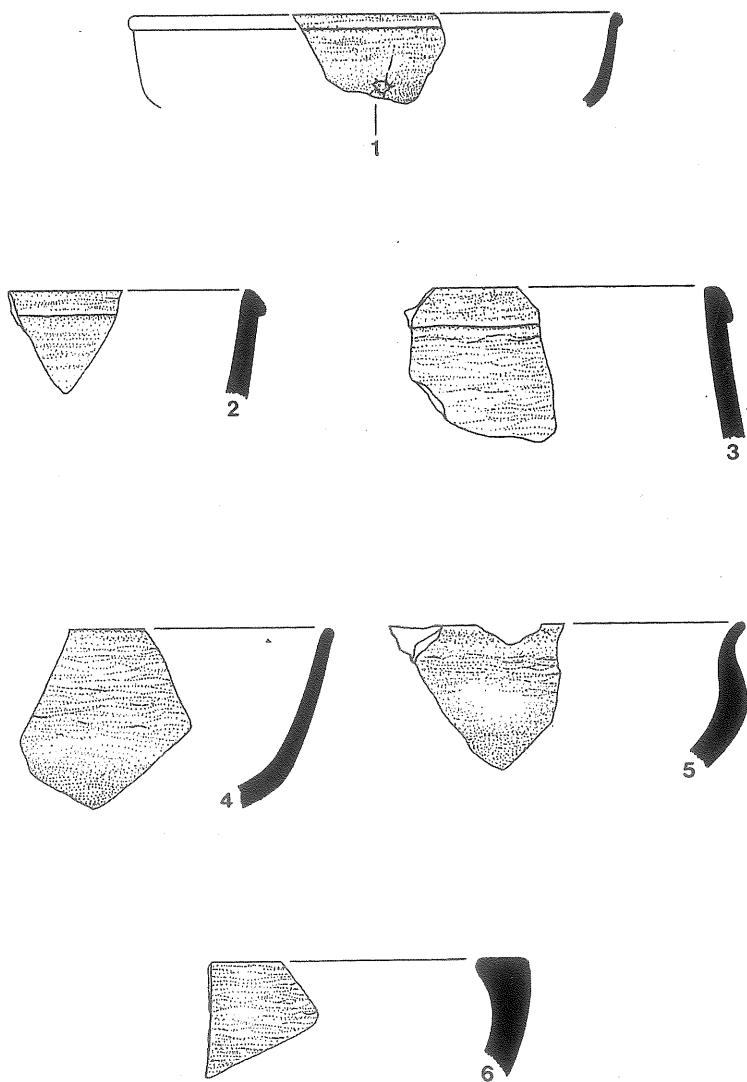

Fig. 9

Lev 10

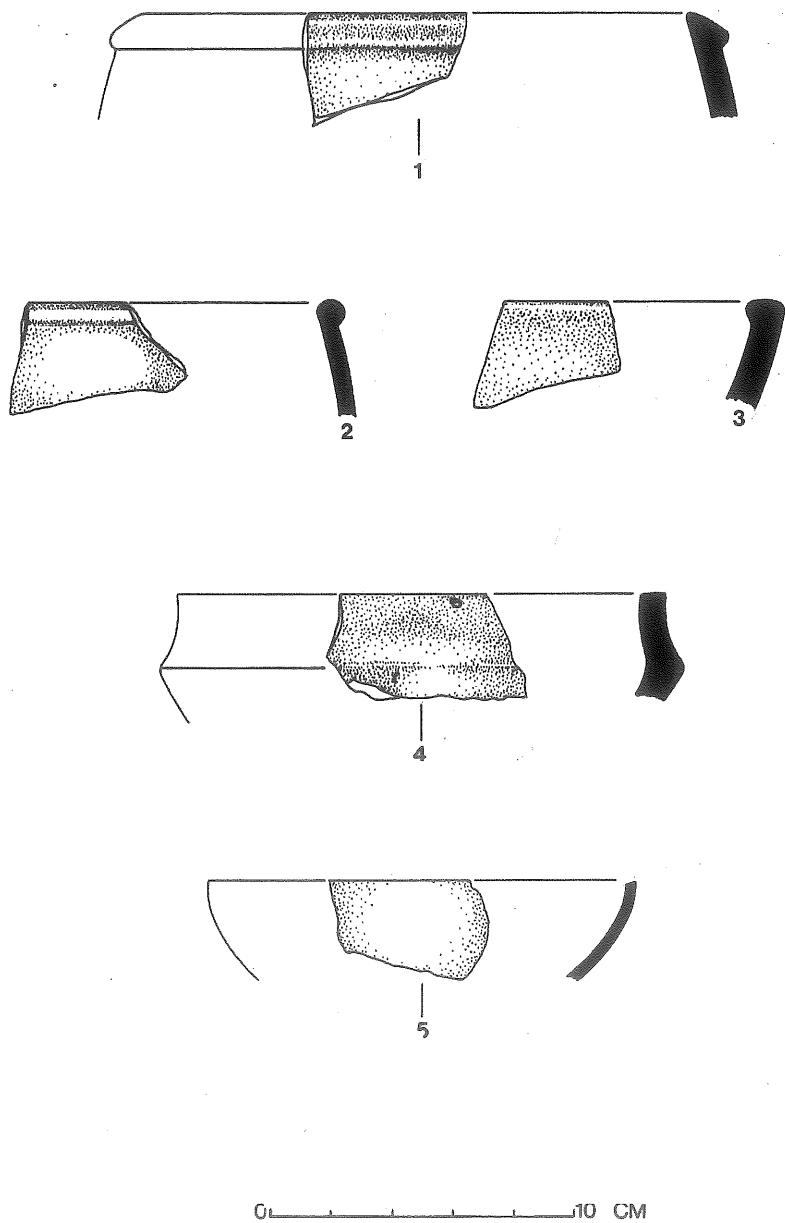

Fig. 10

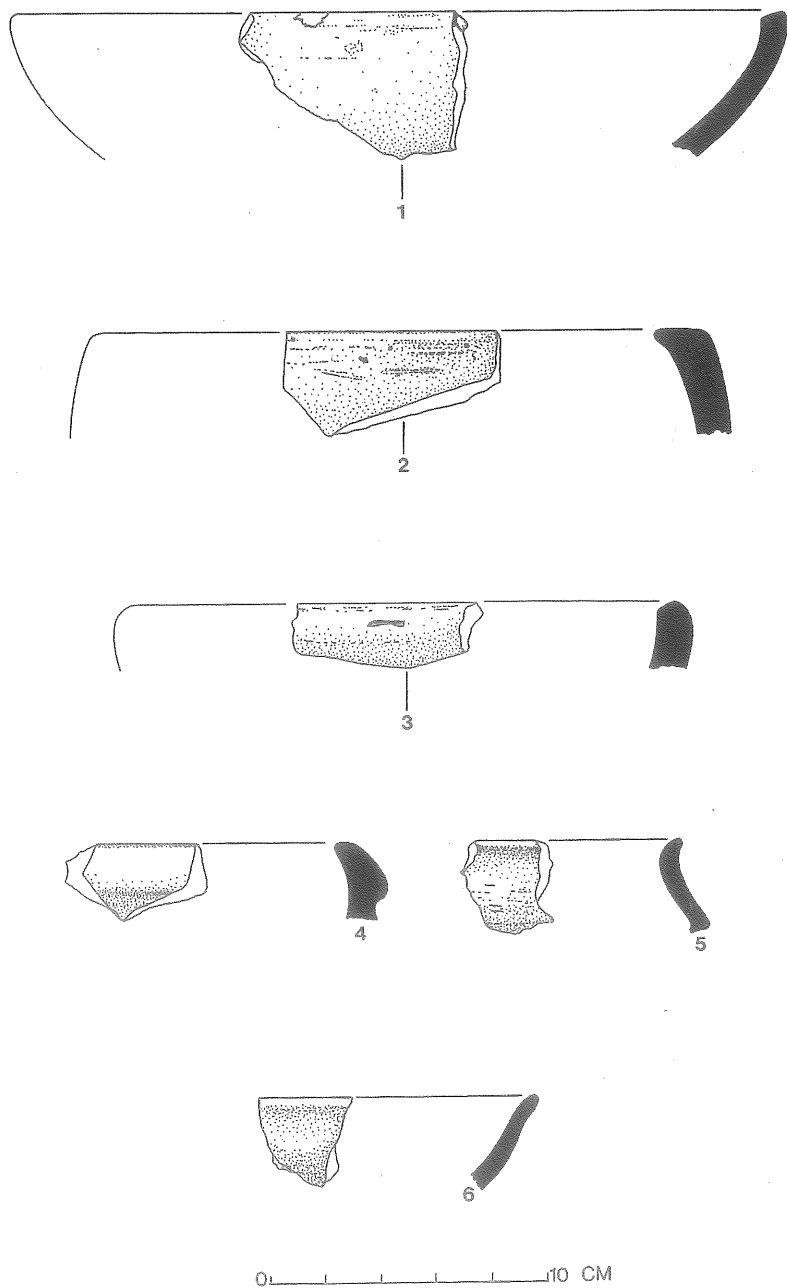
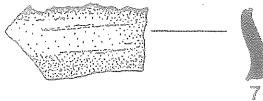
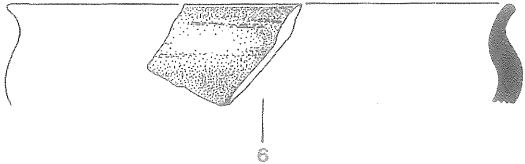
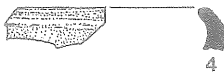
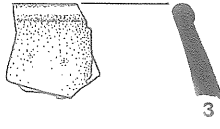
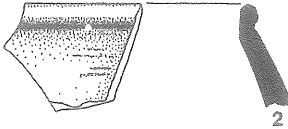
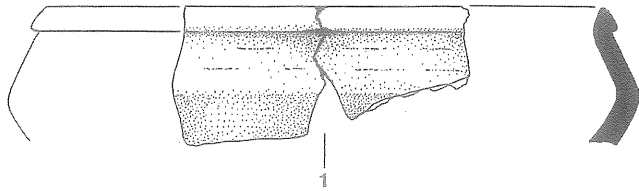

Fig. 11

Lev 12

0 10 CM

Fig. 12

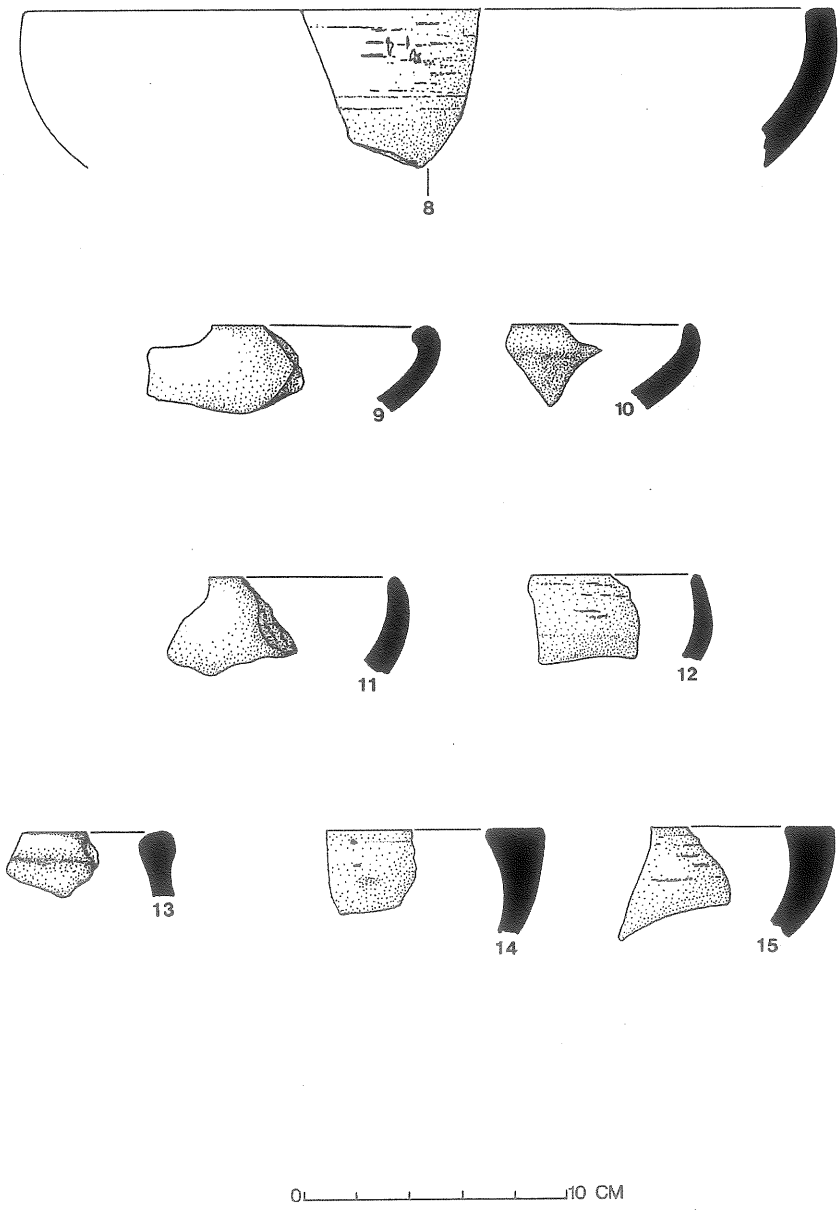

Fig. 13

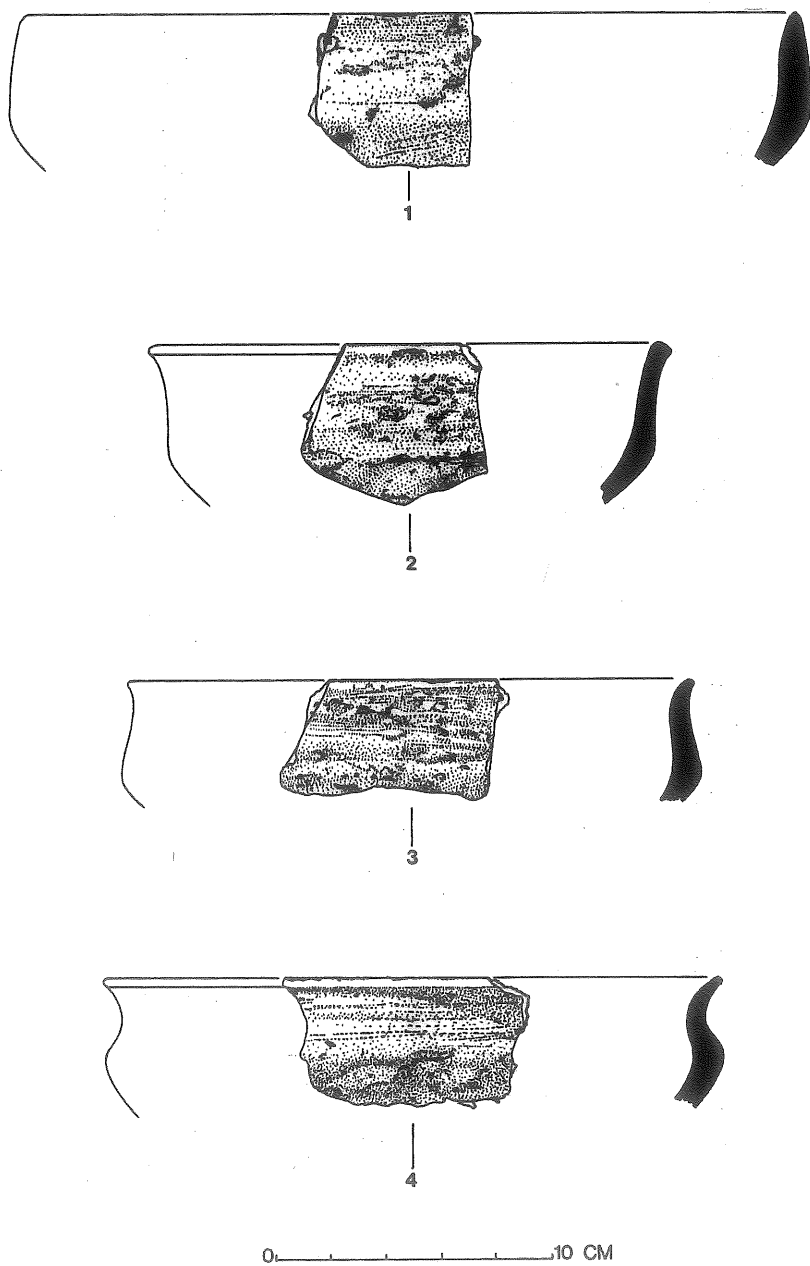
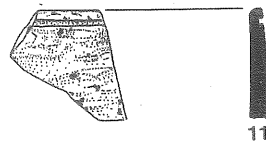
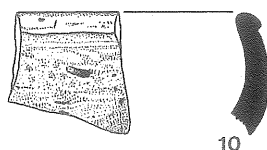
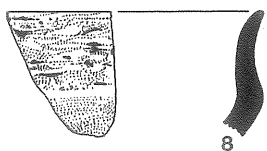
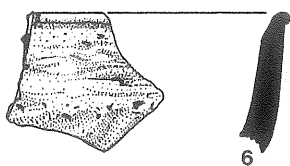
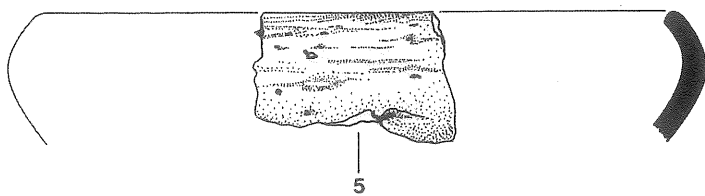

Fig. 14

0 10 CM

Fig. 15

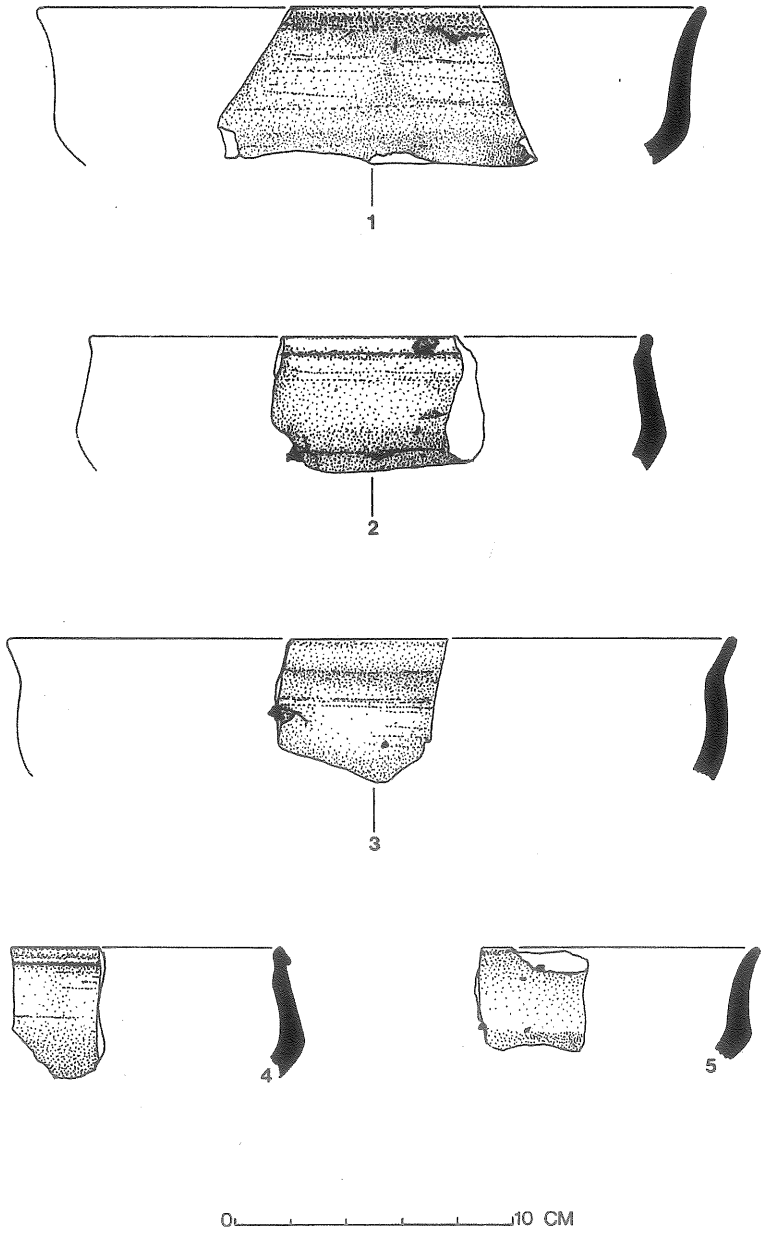

Fig. 16

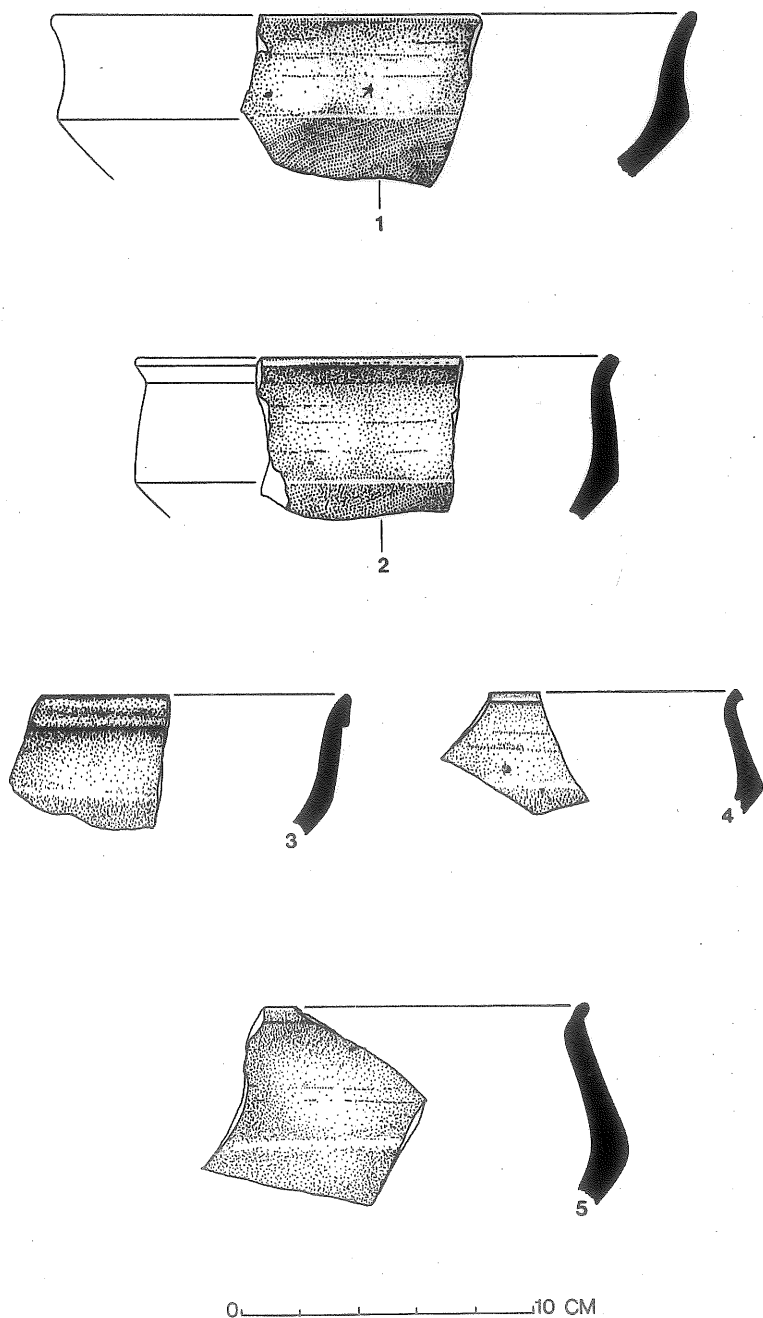

Fig. 17

Lev 18

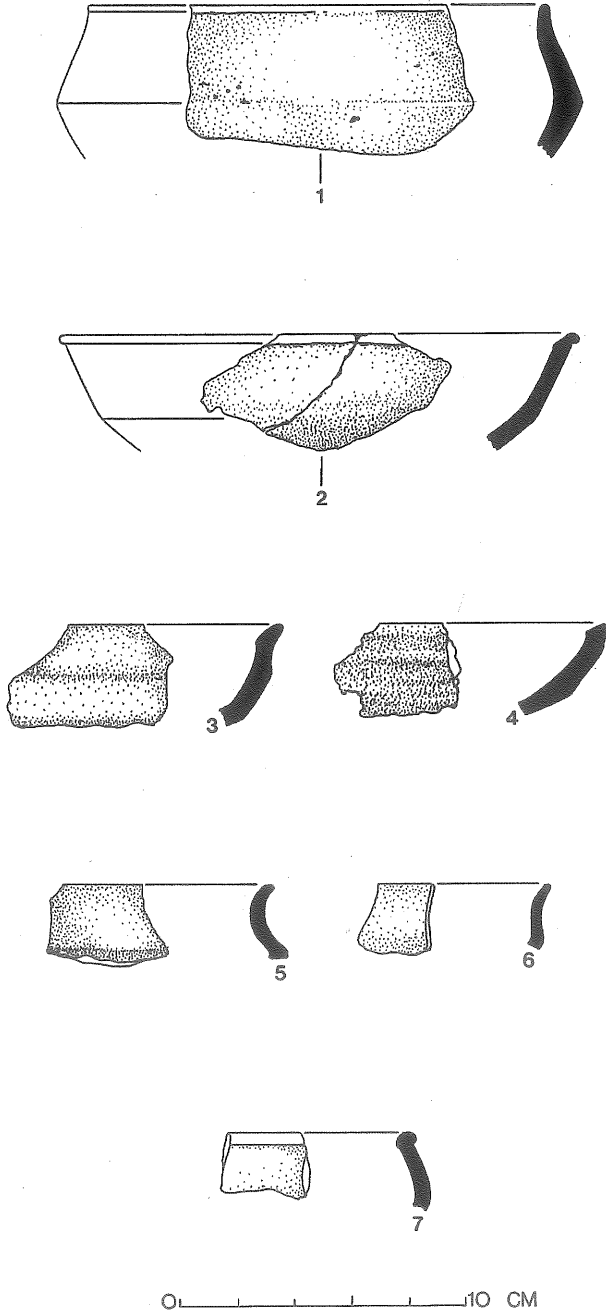
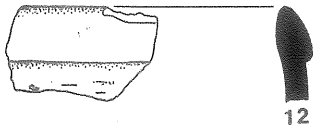
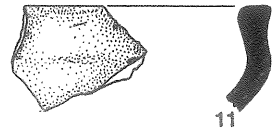
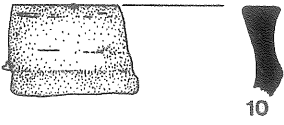
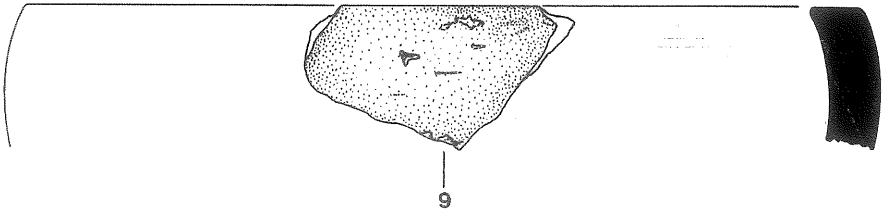
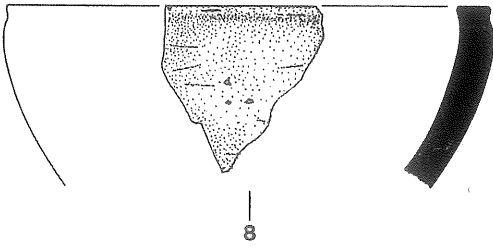

Fig. 18

0 10 CM

Fig. 19

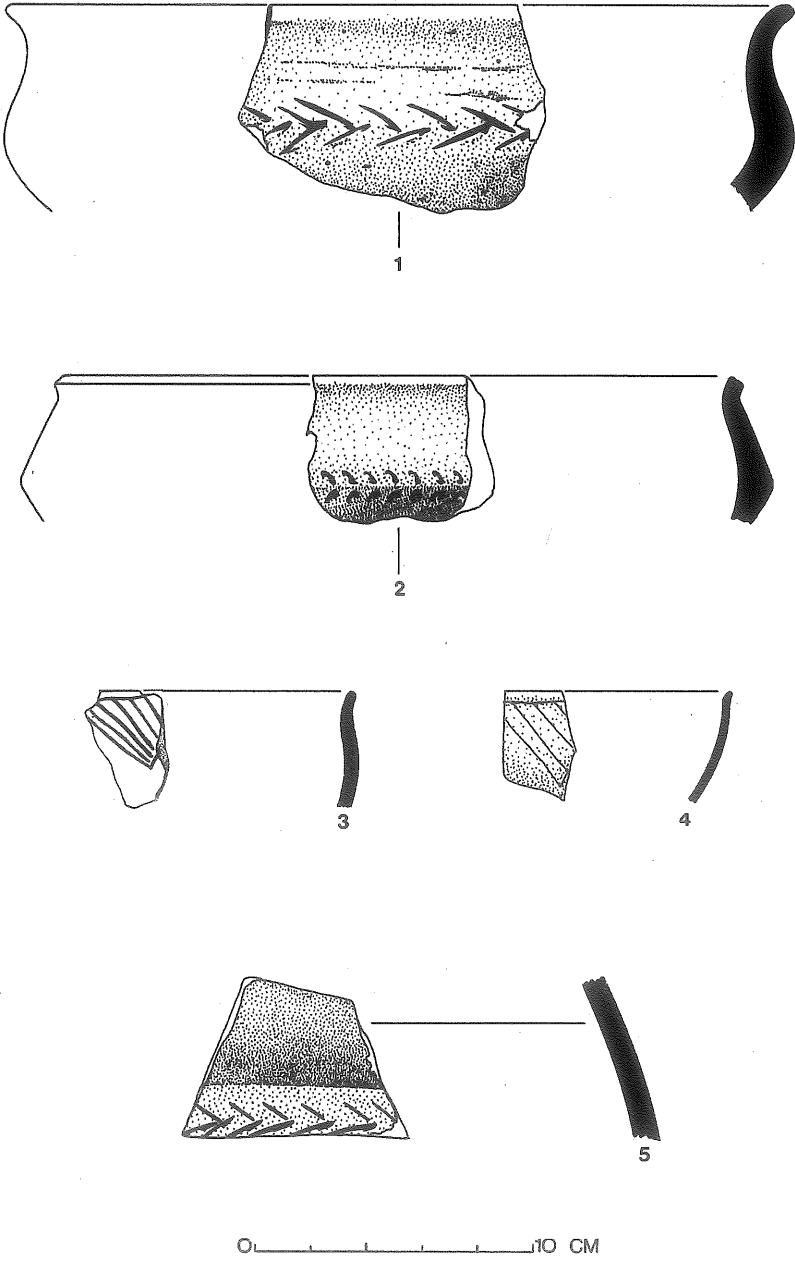
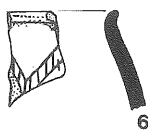
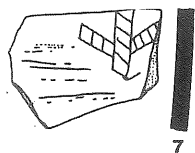

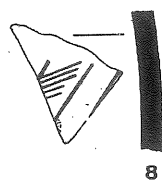
Fig. 20

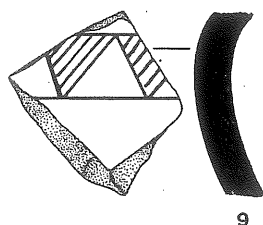
6

7

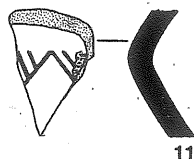
8

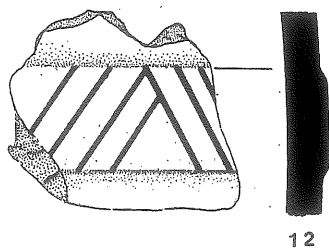
9

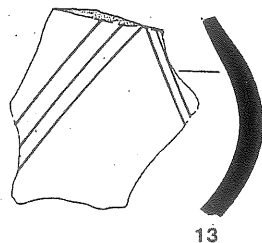
10

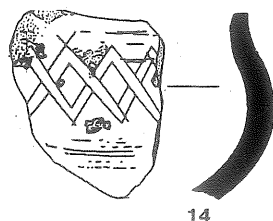
11

12

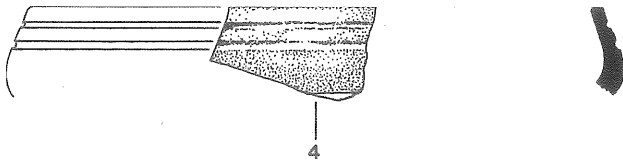
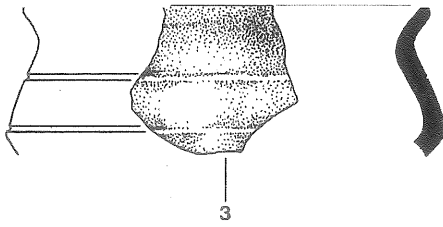
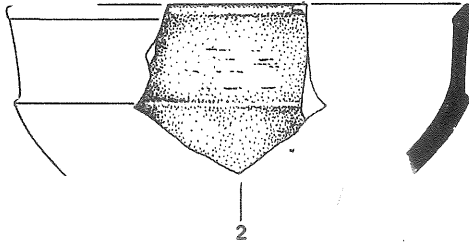
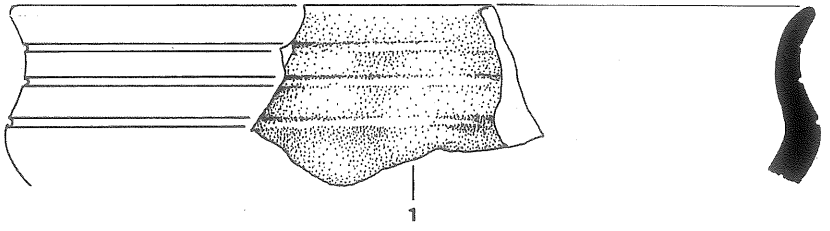
13

14

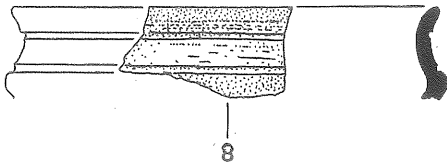
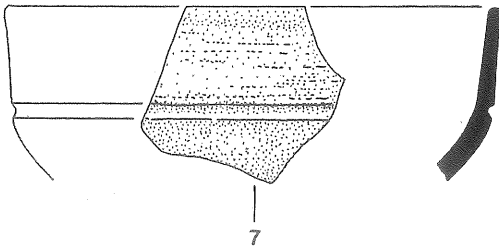
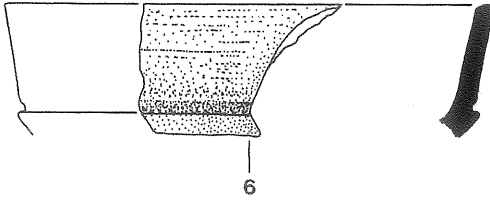
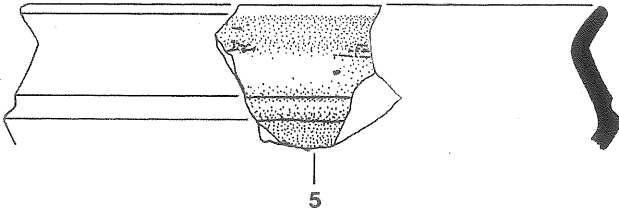
0 10 CM

Fig. 21

0 ————— 10 CM

Fig. 22

0 10 CM

Fig. 23

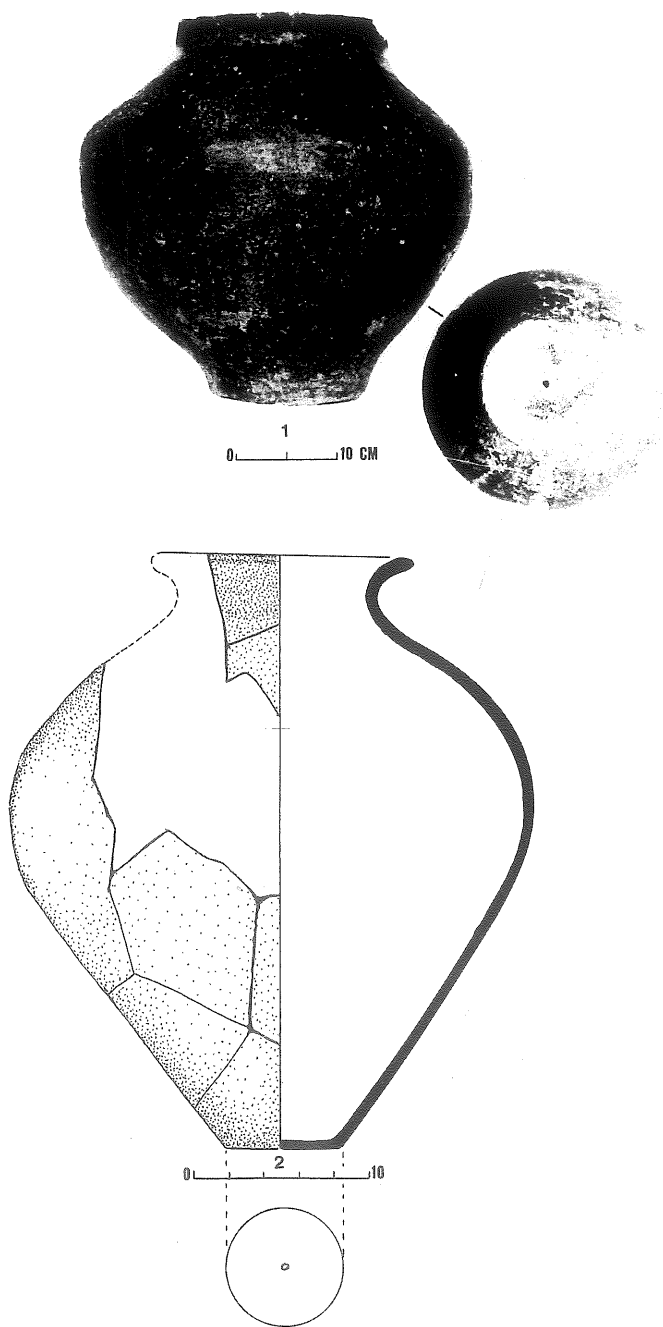

Fig. 24

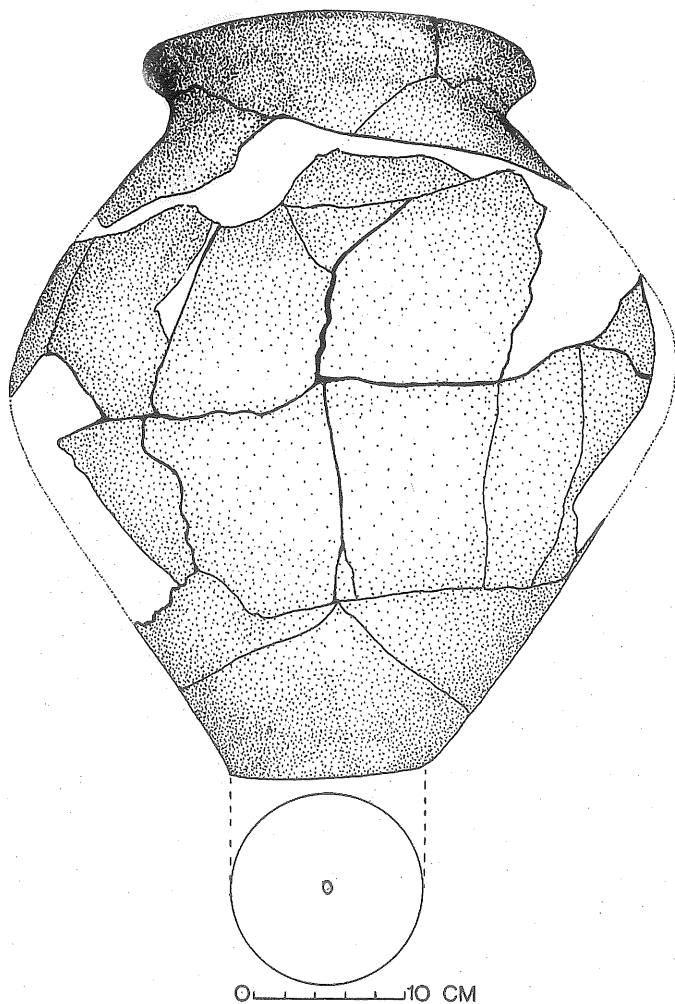
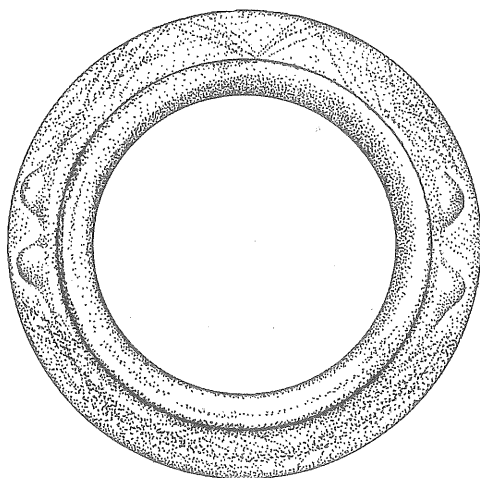
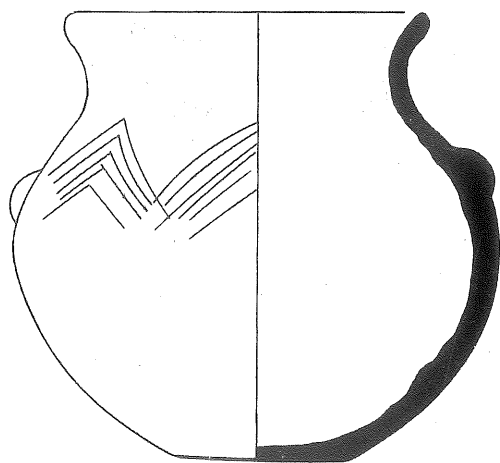

Fig. 25

Lev 26

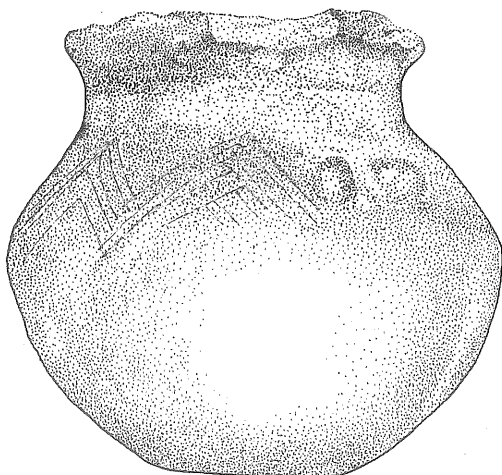

0 ————— 10 CM

Fig. 26

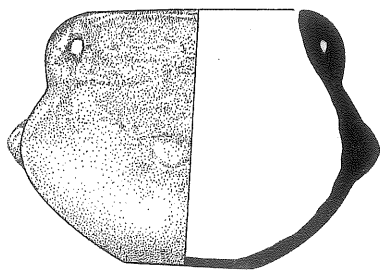
1

2

0 ————— 10 CM

Fig. 27

3

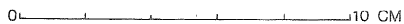
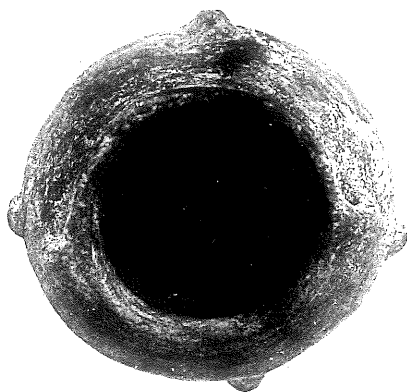

Fig. 28

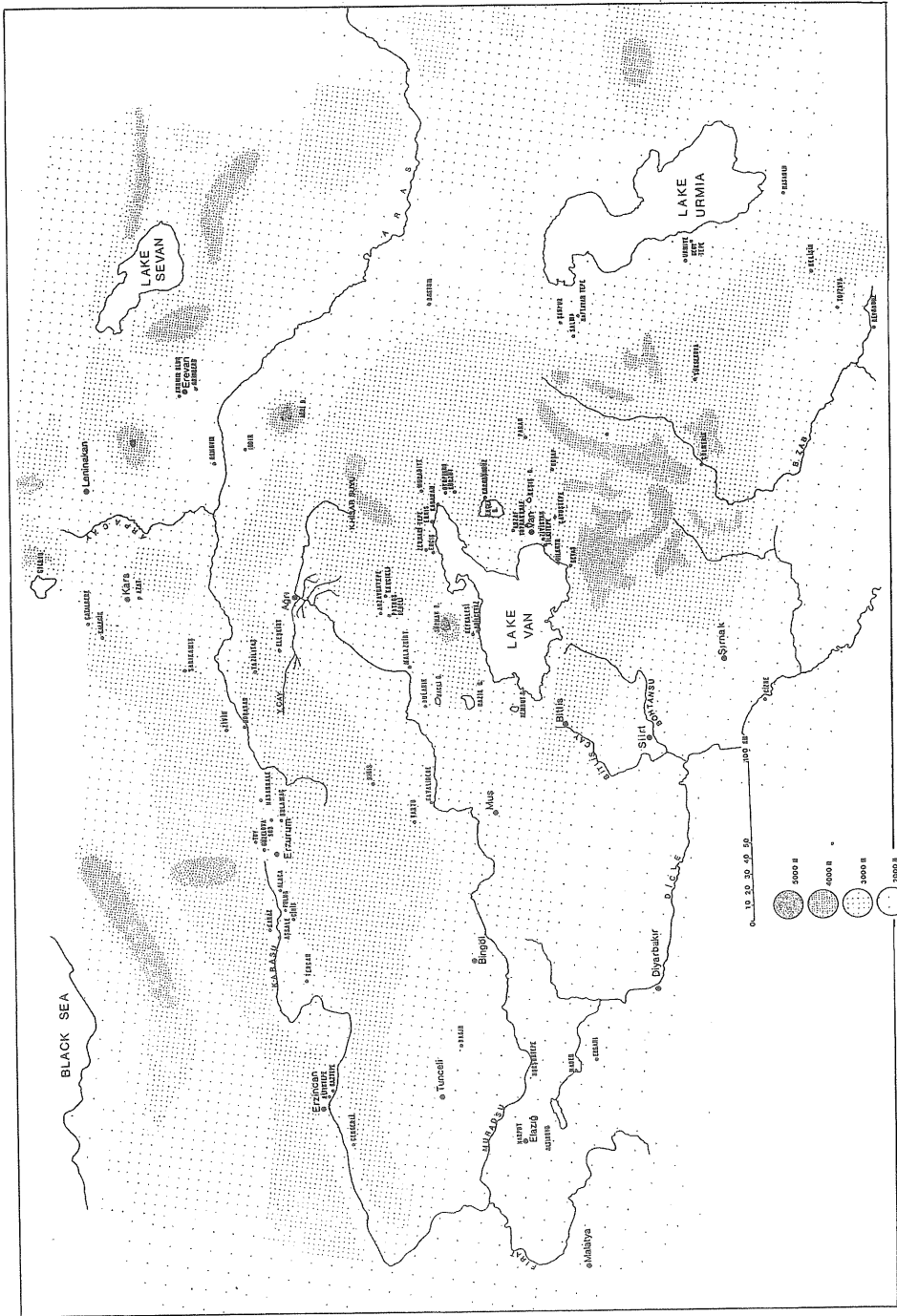

Fig. 29

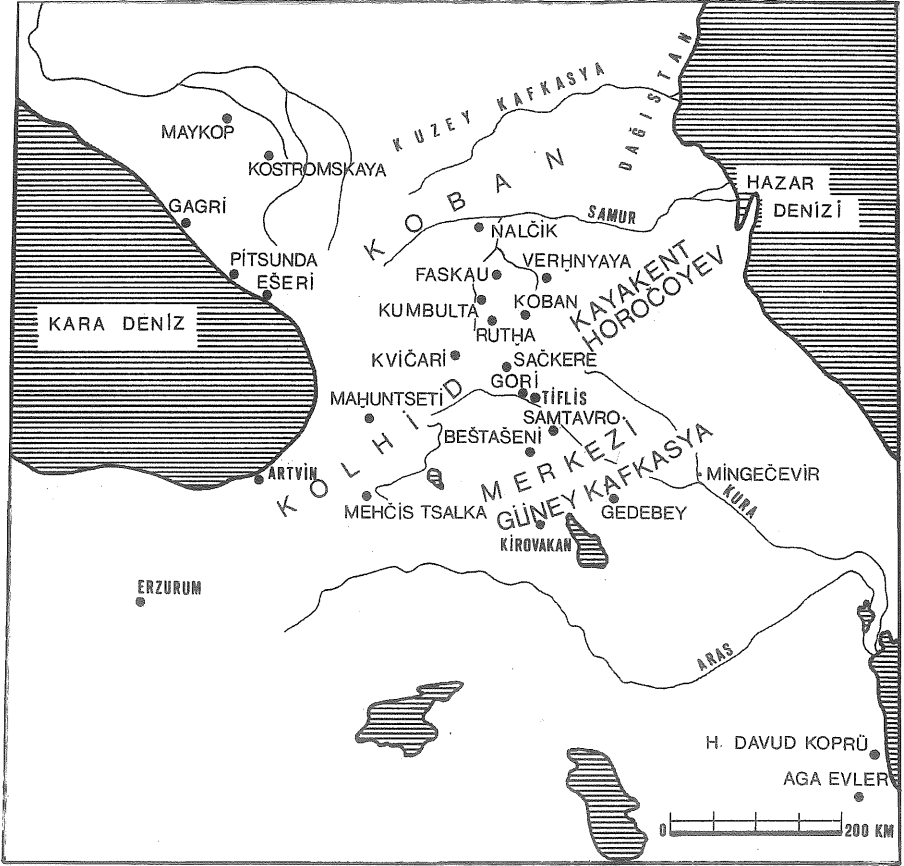

Fig. 30

Fig. 31

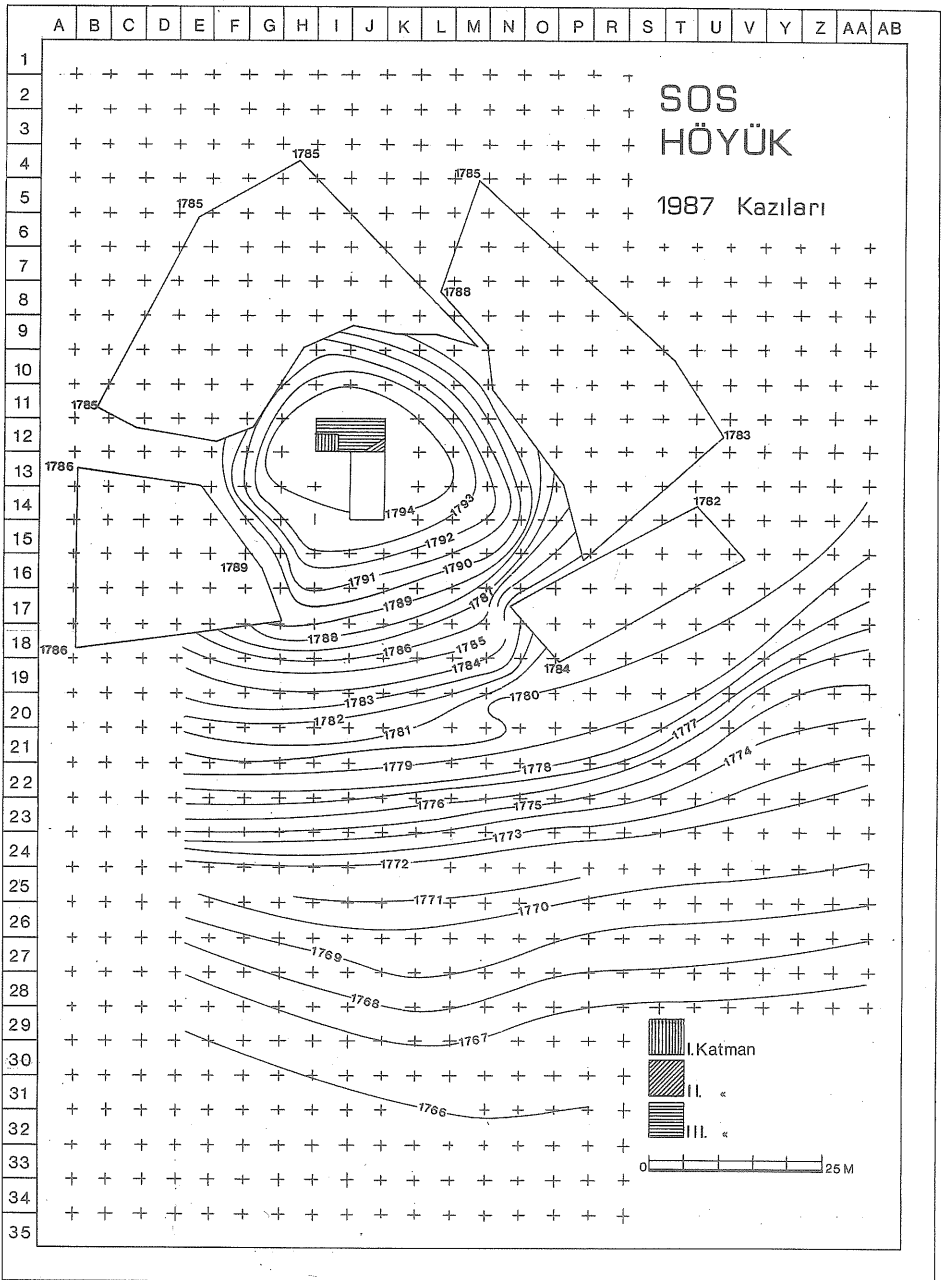

Fig. 32

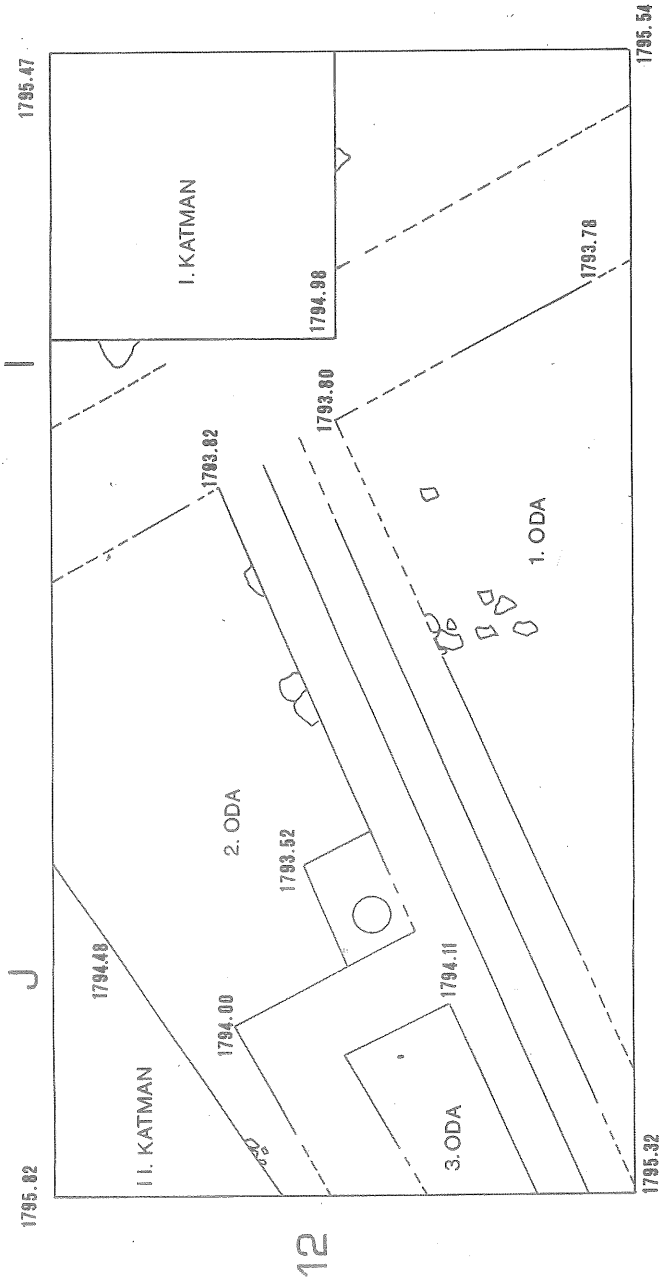

Fig. 33